

© AZƏRBAYCAN ORNİTOLOJİ CƏMİYYƏTİ

E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, A.F.Məmmədov,
Ə.S.Səmədov, Ş.A.İsayev, G.N.Cəbrayılı

İMPERATOR QARTALI, LEŞYEYƏN
VƏ ÇÖL MUYMULU
AZƏRBAYCANDA

NAXÇIVAN, "TUSİ", 2011

E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, A.F.Məmmədov,
Ə.S.Şəmədov, Ş.A.İsayev, G.N.Cəbrayıllı.
**İMPERATOR QARTALI, LEŞYEVƏN VƏ
ÇÖL MUYMULU AZƏRBAYCANDA.** Naxçıvan,
Tusi, 2011, 74 s.

Baş redaktor: biologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Elçin Sultanov

Redaktor: biologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Arzu Məmmədov

Şəkillər: Elçin Sultanov, Arzu Məmmədov,
Tahir Kərimov, Gündüz Cəbrayıllı, Hartmut
Müller, INTERNET.

278445

ISBN 978-9952-8037-1-6

*Broşür Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin
Elmi Şurasında müzakirə edilmişdir.*

Broşür müəlliflərin Qızılquşkimilər dəstəsinə məxsus bu üç növün Azərbaycan ərazisində öyrənilməsinə həsr olunmuş çoxillik tədqiqatlarının nəticəsinə işlənilmişdir. Müəlliflər növlərin Azərbaycan ərazisində uşub gəlmə vaxtı, yuvalama yerlərinin müəyyənləşdirilməsi, müasir vəziyyərləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, onların qarşılışdıqları təhlükələr və mühafizə üsullarını da göstərmişlər. Broşür ornitoloqlar, təbiətsevərlər və tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

11401102
M ————— **6511 qrifli nəşr.**
1140 - 36

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	6
1.Ədəbiyyat məlumatı.....	7
2.Metodika və tədqiqatçılar.....	19
3. İmperator (məzar) qartalı.....	23
3.1.Azərbaycanda imperator qartalının yuvalama xüsusiyyətləri.....	23
3.2. İmperator qartalının Azərbaycanda qeydə alındığımız yuvalama yerləri.....	24
4. Leşyeyən	38
4.1. Azərbaycanda leşyeyənin yuvalama xüsusiyyətləri.....	38
4.2. Leşyeyənin Azərbaycanda qeydə alındığımız yuvalama yerləri.....	39
5. Çöl muymulu.....	49
5.1. Azərbaycanda çöl muymulunun yuvalama xüsusiyyətləri.....	49
5.2. Azərbaycanda çöl muymulunun qeydə alındığımız yuvalama düşərgələri.....	51
6. İmperator qartalı, leşyeyən və çöl muymulunun sayına təsir edən amillər.....	54
Nəticələr.....	56
Ədəbiyyat siyahısı.....	58
Əhalinin ekoloji marifləndirilməsi məqsədilə, Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyəti tərəfindən növlərə aid tərtib edilmiş plakat, broşüra və bukletlər.....	72

GİRİŞ

Azərbaycanda imperator qartalı, leşyeyən və çöl muymulunun öyrənilməsi və onların səmərəli mühafizə yollarının müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Respublikanın ərazisində rast gəlinən yırtıcı quşlardan yüksək qorunma statusuna məhz bu növlər daxildir. Belə ki, leşyeyən Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının təsnifatına görə *Endangered (Ed)*, yəni Təhlükədə Olan növ statusuna malikdir (bu statusdan yüksək yalnız Böhran Vəziyyətində Olan –CR statusu var). Qalan 2 növ isə *Vulnerable (VU)*, yəni Həssas statusuna malikdirlər.

Qeyd edilən hər 3 növ aldığı statusla bağlı olaraq, SİTEC (Vəhşi heyvanların ticarətinin məhdudlaşdırılması haqqında), Bern (Avropada Vəhşi Təbiətin qorunması haqqında) və Bonn (Köç edən quşların və heyvanların qorunması haqqında) konvensiyalarına daxil edilmişlər. Bundan başqa hər növün həm də Avropa qorunma statusu vardır. Çöl muymulunun sayı hələ də bərpa olunmamış (*H*) növ kimi, leşyeyən isə təhlükəyə yaxın olan növ (*NT*) statusu ilə Avropada qorunur. Imperator qartalı nadir (*R*) növ kimi Avropada mühafizə edilir (Sultanov, Kərimov, 2007; www.iucn.org). Məhz buna görə də quşların ümumdünya strategiyası çərçivəsində, çoxsaylı növlərlə müqayisədə belə növlərin ilk növbədə öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Bu növlərin vurulması, tutulması, ümumiyyətlə təbiətdən hər hansı bir üsulla götürülməsi qəti qədağan edilmişdir. Növlər “Azərbaycan Respublikasının Heyvanat Aləminin Qorunması haqqında” qanun və digər təbiəti mühafizə qanunları ilə ciddi qorunurlar. Qanunları pozanlar yüksək məbləğdə cərimə və digər üsullar ilə cəzalandırılırlar.

ƏDƏBİYYAT MƏLUMATI

İmperator qartalı (*Aquila heliaca*), leşyeyən (*Neophron percnopterus*) və çöl muymulunun (*Falco naumanni*) Azərbaycanda öyrənilməsi 100 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Azərbaycanda bu növlər haqda ilk elmi məlumat hələ XIX əsrдə rus tədqiqatçıları M.Boqdanov (1879), Q.Radde (1884) və N.Dinnik (1886) tərəfindən verilmişdir. Bu növlərin həmin dövrдə yayılması barədə Q.Radde tərəfindən verilən məlumatlar daha əhəmiyyətlidir. 1831-ci ildə Dantsiq (indiki Qdansk) şəhərində, alman ailəsində doğulan Q.Radde 1863-cü ildə Tiflisi daimi yaşayış yeri seçərək bütün Qafqaza olduğu kimi Azərbaycan ərazisinə də ekspedisiyalar təşkil edir. O, 1884-cü ildə nəşr etdirdiyi “Орнитологическая фауна Кавказа” (*Ornis caucasica*) əsərində Qarabağ, Muğan, Talış və Xəzər sahili ərazilərdə digər quş növləri ilə yanaşı leşyeyəni, imperator qartalını və çöl muymulunu da qeydə alaraq onların təsvirini vermişdir. M.Boqdanov müşahidələri barədə “Птицы Кавказа” (1879) kitabında məlumat vermişdir.

Sonrakı illərdə K.Satunin (1907, 1912); P.Serebrovski (1925); A.Dementiyev (1951); K.Qəmbərov (1954, 1958, 1975); A.Xanməmmədov (1960); N.Burçak-Abramoviç və Qəmbərov (1961); M.Patrikeyev (1992, 2004); A.F.Məmmədov (2005, 2006, 2007), E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, A.F.Cabbarova (2006);, E.Sultanov, T.Kərimov (2007); E.H.Sultanov, T.Ə.Kərimov, Ş.A.İsayev (2007); T.Kərimov, Ş.Talibov (2008) və digərləri tərəfindən bu növlərə dair məlumatlar verilmişdir.

İMPERATOR (məzar) QARTALI (AQUILA HELIACA, SAVIGNY, 1809). İmperator qartalı dünya üzrə təhlükəyə həssas (VU), Avropada isə nadir növ (R) statusuna malikdir. SITES, Bonn, Bern konvensiyalarına və Azərbaycanın Qırmızı Kitabına daxildir.

Arealı (yayılma ərazisi) Avropa və Asiyada, Macarıstandan Çinədək yayılmışdır. Meşənin və çöl landşaftının açıq sahələrində rast gəlinir. Demək olar ki, birinci növbədə meşə və çöl zolaqları arasında yerləşən meşəçöl zolağının quşudur. Azərbaycanda bir yarımnövü (*Aquila h. Heliaca Savigny, 1809*) olduğu göstərilir. Respublika ərazisində köçəri statusu barədə ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər söylənilir. Belə ki, bəzi mənbələrdə müəlliflər quşun bütün mövsümlərdə rast gəlindiyini qeyd etsələr də, yuvalamasının dəqiq müəyyən edilməmiş olduğu (Mustafayev, 2000; 2004), digərlərində isə Azərbaycan ərazisinə aprel ayında gəlib, sentyabr-oktyabrda uçub getdiyi, yalnız Salyan, Muğan, Lənkəran kimi bəzi aran rayonlarının çöllərində seyrək qışlaşlığı qeyd edilir (Mustafayev, 1977).

Qeydə alındığı ərazilər. Q.Radde (1884) XIX əsrin 2-ci yarısında Azərbaycana təşkil etdiyi ekspedisiyalarında bu növü yay mövsümündə Şəki rayonu ərazisində, Muğan düzündə, Babadağ, Qusar ərazisində Şahdağda, eləcə də indiki Altıağac, Pirqulu, Qızılıağac və İsmayıllı qoruqları ərazilərində qeydə alınmışdır.

1925-ci ildə P.Serebrovski, imperator qartalını yay mövsümündə Alazan çayı sahillərində, Şəki, eləcə də Xaçmaz düzənliklərində müşahidə etmişdir. Sonralar, yəni 1965-ci ildə bu növ həmin ərazilərdə A.Xanməmmədov və Q.Mustafayev tərəfindən qeydə alınmışdır (Mustafayev, 2000, 2004).

Növ Böyük Qafqaz ərazisində yaz və payız köcündə də qeydiyyata alınmışdır. Yaz köcündə aprel ayında uçuşda, A. Butyev tərəfindən 11 noyabr 1989-cu ildə isə Samur deltاسında Dağıstan payız köcündə müşahidə edilmişdir. K.Qəmbərov 25 noyabr 1975-ci ildə payız köçü zamanı Mingəçevir ərazisində qeydə almışdır. Böyük Qafqazın cənub ətəklərindəki Bozdağ silsiləsinin Ağdaş və Göyçay ərazilərində, Turyançay qoruğu sahəsində yay mövsümündə qeydə alınması barədə M.Patrikeev tərəfindən məlumat verilir. Növ Kiçik Qafqazda Murovdağın Gamişdağ və Dəlidəğ sahəsində, Laçın dağlarında yayılmışdır (Patrikeev, 2004).

Qartalın Kür-Araz ovalığında Kürətrafi tuqay meşələrində yayılması barədə də məlumatlar verilmişdir. Müxtəlif illərdə K.Qəmbərov (1975), A.Abuladze (2001), M.Patrikeyev tərəfindən 1989-1990-cu illərdə Qarayazı qoruğunun, Şəmkir və Bərdə rayonlarının Kürqırığı tuqay meşələrində qeydə alınmışdır (Patrikeev, 2004). Həmin müəlliflər bu növün tuqay və dağətəyi meşələrdə, çay sahilboyu və yarımsəhra otlaq sahələrdə yuvaladığını qeyd etsələr də, konkret yuva yerini və yuva şəraitini göstərməmişlər.

Digər bir ədəbiyyatda da bu növün fəndlərinin Azərbaycanda dağətəyi rayonlarda və dağa söykənən aran yerlərində, qayalı, yarğanlı və seyrək ağaclı ərazilərdə qeydə alındığı, teleqraf və elektrik dirəklərində dincəlib gecələdikləri göstərilir. Eyni zamanda çox nadir növ kimi 200-250 km marşrutda tək-tək müşahidə edildiyi və leşlə qidalandığı qeyd edilir (Mustafayev, 2000; 2004)

Yuvalama yerləri və sayı. Çay kənarlarında, düzənlilik ərazilərdə hündür ağaclarda yuva qurur. Mart ayında yumurta qoyur, iyunda yuvada iri balalar görünür

və onlar bir ay yuvada yemləndirilirlər. Yuvadan bir neçə il istifadə edirlər (Sultanov, Kərimov, 2007).

1989-1991-ci illərdə çoxalma dövründə imperator qartalının sayının Azərbaycanda 40-50 cütdən ibarət olduğu göstərilir. 1989-cu il 8-11 aprel tarixində aparılmış müşahidələr zamanı Türyançay qoruğu ərazisində bir cütün yuvalaması qeydə alınmışdır. Həmin ilin iyunun 10-da Qarayazı meşələrində 20 metr hündürlüyə malik ağacdə olan bir yuvada kürtyatma müşahidə edilmişdir. 1 iyul tarixində həmin yuvada 2 cavan bala qeydə alınmış və həmin balalar arasında heç bir aqressiv münasibətlərin olmadığı göstərilmişdir (Patrikeev, 2004).

1989-1991-ci illərdə Alazan çayının hər iki sahilində 8-10, Qarayazı meşələrində 3-4, Şəmkir ərazisində 1-2, Türyançay qoruğunun Göyçay sahəsində 2-4, Babadağda 2, İsmayıllı qoruğunda 2 cütün yuvalaması haqda məlumat verilmişdir (Patrikeyev, 2004).

E.Sultanov və T.Kərimov 2003-2006-ci illərin fevral, may, iyun, avqust, noyabr və oktyabr aylarında Babadağda bir fərd, Türyançay qoruğunda 10 fərd (3 yuva), Qəbələ ərazisində 5 fərd (2-si bala), Şirvan qoruğu ətrafında 1 fərd, Qanix çayı sahilində 4 fərd (1 yuva), Gəncə şəhəri ətrafında havada 8 cavan fərdin qeydə alınması barədə məlumat vermişlər (Sultanov, Kərimov, 2006; 2007).

Qişlama dövründə sayı. XX əsrin 20 və 60-cı illərində Muğanın cənubunda, Şirvan qoruğunda, Şəki, Xaçmaz, Lənkəran düzənliklərində seyrək qişlamaları barədə fraqmental məlumatlar mövcuddur (Sultanov, Kərimov, Cabbarova, 2006). K.Şubin 1981-1982-ci

illerdə Qızılıağac qoruğunda 2-4 fərdin qışladığını qeydə almışdır (Patrikeyev, 2004).

LESYEYƏN (NEOPHRON PERNICOPTERUS, LINN. 1758). Dünya üzrə Təhlükədə Olan (Ed), Avropada Nadir Növ (R) statuslarına malikdir. SİTES, Bonn, Bern konvensiyalarına daxildir (Sultanov, Kərimov, 2007). Azərbaycan ərazisində yuvalayan növdür. Respublikanın ərazisinə mart-aprel ayında gəlir, oktyabrda köçüb gedir. Yalnız isti və quraq keçən qış aylarında az sayda qalıb qışlayırlar (Mustafayev, Qəmbərov, 1977).

Qeydə alındığı ərazilər. Azərbaycanda dağ və dağətəyi zonalarda yayılıb. Bozdağ, Naxçıvan MR, Zuvand və digər ərazilərdə qaraq iqlimli qayalı sahələrdə qeydə alınır. Qida tapmaq üçün aran və Xəzər sahili ərazilərə də enir. Çox ehtiyatlı quşdur, yuvalarına yaxınlaşdıqda sakitcə uçub gedir. Çox hündürdə süzür. Səsi fit səsinə bənzəyir (Mustafayev, Qəmbərov, 1977).

Əsasən leşlə qidalansa da, tisbağaları, ilanları və kərtənkələləri də ovlayır. Leş üzərinə başqa quşlardan tez gəlir. Bir leş üzərində 15-20 fərdini görmək olar. Heyvanxanalarda digər yırtıcı quşlarla birlikdə sakitcə yaşadığı göstərilir (Mustafayev, 2004).

Yayılma yerləri barədə ilk məlumatlar Q.Radde (1884) və K. Satunin (1907, 1912) tərəfindən verilmişdir. Q.Radde bu növü Zaqatala qoruğunda, K.Satunun isə Naxçıvan ərazində qeydə almışdı. Sonrakı illerdə Naxçıvan ərazisində - Nehrəmdağ, Küküdağ və İlandağda, Ordubad və Şahbuz rayonları ərazisində Q.Sosnin və A.Laister (1942) A.F.Məmmədov (2005, 2006, 2007) tərəfindən də müşahidə edilmişdir.

Kiçik Qafqazın digər ərazilərində bu növ K.Həsənov tərəfindən qeydə alınmışdır. O, növün Murovdağ silsiləsinin Kəpəz, Camışdağ, Dəlidağ sahələrində və Laçın dağlarında yayıldığını göstərir (Patrikeev, 2004)

1950-ci illərdə yayılma yerləri barədə məlumat K.M.Qəmbərovun məqaləsində verilmişdir (1954). Növün yay mövsümündə Böyük Qafqazın Oğuz-Qəbələ (Ləzə), Şahdağ və Babadağ ərazisində, Pirqulu və Altıağac qoruqlarında yayılmalarını göstərir. K.Ələkbərov və R.Mustafayeva leşyeyənin Zaqatala qoruğunun subalp, alp qurşağı üçün adı növ olduğunu, qoruq ərazisinə gəlmə xarakterinin məlum olmadığını, qoruq ərazisində qışlamadığını və qidalanma zamanı leş üzərində toplaşdıqlarını müəyyən etmişlər (Mustafayeva, 1977)

Böyük Qafqazın cənub ətəklərindəki Bozdağ silsiləsində (Turyançay qoruğu, Mingəçevir ətrafi) və yaxın ərazilərdə (Korçay, Ceyrançöl) yayılmaları V.Vinoqradov və S.Çernyayevskaya (1965) tərəfindən qeydə alınmışdır.

Ədəbiyyatda Talış dağlarının Zuvand sahəsində yayılmaları barədə məlumat verilmişdir (Patrikeev, 2004).

Leşyeyən yalnız dağlıq ərazilərdə deyil, eyni zamanda düzənlik ərazilərdə də müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınmışdır. Belə ki, bu növ K.Satunun (1912), K.Qənbərov (1958), V.Vinoqradov və S.Çernyayevskaya (1965), A.Butiyev (1989) tərəfindən Muğan düzü, Qızılıağac qoruğu və Samur çayının deltاسında müşahidə edilmişdir (Patrikeev, 2004).

Qobustan və Abşeron ərazisindəki Ceyrankeçməz, Pirsaat çayları boyu yüksəkliklərdə, Çeyildağ, Ağdaş, Qarğabazarı adlı sahələrində leşyeyən N.Burçak-

Abramoviç və K.Qəmbərov (1961), M.Patrikeyev (2004) tərəfindən qeydə alınmışdır.

Yuvalama yerləri və sayı. N.Burçak-Abramoviç 1947-1948-ci illərdə apardığı müşahidələr zamanı leşyeyənin Qobustan ərazisindəki Qarğabazarı dağında yuvalamasını qeydə almışdır. K.Satunin (1907) və K.Qəmbərov (1975) da Azərbaycanda yuvalamasını qeyd etmişlər. Bozdağın Türyançay sahəsində kürtyatmaya aprelin 7-8-də başladıqları müəyyən edilmişdir (Patrikeyev, 2004). Aprel ayında yuvalamağı haqda məlumat Q.Mustafayev və K.Qəmbərov tərəfindən də göstərilmişdir (1977).

V.Vinoqradov və S.Çernyayevskaya (1965) 1961-1962-ci illərdə apardıqları müşahidələrində Türyançay qoruğunun Bozdağ silsiləsinin Ağdaş sahəsində 2 cüt, Göycay sahəsində isə 4 cüt leşyeyənin yuvaladığını müəyyən etmişlər.

1989-1990-ci illərdə aparılan tədqiqatlar zamanı Babadağ ərazisində 4-5, Zuvandda isə 10-15 cütün yuvalaması barədə ədəbiyyat məluməti vardır (Patrikeyev, 2004). Müəllif 1980-1990-ci illərdə yuvalama dövründə Azərbaycan üçün leşyeyənin ümumi sayının 80-100 cüt olduğunu göstərir.

A.Abuladze leşyeyən qartalın Qafqaz populyasiyasının vəziyyətinin yaxşı olduğunu və 1990-ci ildə sayının 400-450 cüt olduğunu qeyd etmişdir. O, göstərmışdır ki, bu sayın 200 cütü Azərbaycanın, 150 cütü Gürcüstanın, 50 cütü Şimali Qafqazın və 40-50 cütü Ermənistanın payına düşür. Qazaxıstanda sayı isə 1500-2000 cüt təşkil edir (www.rbcu.ru.information).

Qişlama dövründə sayı. Qiş mövsümündə Q.Radde (1884) Qarayazı və Muğan düzündə,

V.Vinoqradov və S.Çernyayevskaya (1965) 1961-1962 illərdə Turyançay qoruğunun Bozdağ sahəsində, A.Laister və Q.Sosnin (1942) isə 1942-ci ildə Naxçıvan MR ərazisində qışlamalarını qeyd etsələr də, sayıları barədə məlumat vermirlər.

CÖL (bozqır) MUYMULU (*FALCO NAUMANNI*, LINN., 1758). Cöl muymulu Avropada keçmişdə sayı azalan hələ də bərpa olunmayan növ (*H*) kimi, dünyada isə təhlükəyə həssas növ (*VU*) statusu ilə qiymətləndirilib qorunur. SİTEC, Bern, Bonn konvensiyalarına daxil edilmişdir (Sultanov, Kərimov, 2006, 2007). Azərbaycanda yuvalayan növdür (Mustafayev, Qəmbərov, 1977).

Qeydə alındığı ərazilər. Azərbaycanda bu növ haqqında ilk məlumat XIX əsrə Q.Radde (1884) və V.Boqdanov (1879) tərəfindən verilmişdir. Onlar cöl muymulunu yay mövsümündə Yevlax, Bərdə, Ucar, Zərdab, Şuşa, Laçın, Camışdağ, Qarayazı ərazilərində və Muğan düzündə qeydə almışlar.

XX əsrin əvvəllerində K.Satunin (1907, 1912) Qafqazın ornitofaunasına dair yazdığı məqalələrində cöl muymulunu Alazan vadisi və Cəbrayıl ərazisində qeydə alması haqda məlumat vermişdir. Sonrakı illərdə P.Serebrovski (1925), A.Dementiyev (1951), K.Qəmbərov (1954, 1975) bu növ haqqında bəzi məlumatlar vermişlər.

XX əsrin 60-ci illərində N.Burçak-Abramoviç (1963) Qobustanda Qarğabazarında, N.Drozdov (1963) Xaçmaz, Kürdəmir, Ucar, Zərdab, Bərdə, Yevlax ərazilərində cöl muymulunun yuvalamasını müəyyən etmişlər.

V.Vinoqradov və S. Çernyavskaya (1965) bu növün Bozdağda, Qızılıağac və Turyançay qoruqlarında yuvalamasını qeydə almaqla bərabər, onun Qızılıağac qoruğunda payız köcünün avqustdan başlayaraq sentyabrın 14-dək davam etdiyini müşahidə etmişlər.

Sonrakı illərdə K.Qəmbərov (1975) tərəfindən çöl muymulu Korçay və Şəmkirin tuqay meşələrində qeyd olunmuşdur. Q.Mustafayev qeyd edir ki, (2004) çöl muymulu çöllərdə, yarımsəhralarda, bağlarda, parklarda, meşə kənarlarında, yaşayış məntəqələrindəki meşə əkinlərində məskunlaşır.

Yuvalama yerləri və sayı. Q.Mustafayev və A.Xanməmmədov (1965) 1961-1962-ci illərdə Ordubad, Culfa, İlandağ, Babək, Nehrəm ərazilərində yuvalama düşərgələrinin 5-15, bəzilərinin isə 35 cütdən təşkil olunduqlarını öyrənmişlər. Həmin illərdə Q.Mustafayev və A.Xanməmmədov (1968) çöl muymulunun Azərbaycana mayın birinci yarısında gəlib, sentyabrda getdiklərini və hər yuvada 3-5 yumurtanın olduğunu, balanı yuvada bir ay sıçanabənzər gəmiricilər və xırda sürünenlərlə bəslədiklərini müəyyən etmişlər.

A.Q.Mustafayev 1990-ci ildə Bərdə və Kürdəmir rayonları ərazisində bu quşun iki yuvalama düşərgəsinin 30, üç düşərgəsinin isə 57 yuvadan təşkil olunduğunu və kürtyatmanın 28-29 gün davam etdiyini öyrənmişdir. Onun qeydiyyatına görə bu quş yuvalamağa Ağsu ərazisində mart, Kürdəmir və Turyançay ərazilərində isə aprel ayında başlayır (Patrikeyev, 2004).

Q.Mustafayev qeyd edir ki, (2004) çöl muymulunun sayı adı, bəzi yerlərdə isə azsaylıdır. Qızlarquşu və başqa quşların qazdığı yuvalarda, evlərin damlarında, divar yarıqlarında yuvalayır. Çox vaxt sağsağan, qarğı və zağca yuvalarını tutur. May-iyunda 3-

5, bəzən isə 9-a qədər yumurta qoyur. Kürtyatma 26-28 gün, cüclərin yuvada yemlənməsi 30 gün davam edir. Onlar siçanabənzər gəmiricilər, cüclər, eyrenis və başqa xırda ilanlarla qidalanırlar.

1980-1990-cı illərdə yuvalama dövründə bu növün respublika ərazisində sayının 500-800 cüt dən ibarət olduğu haqda məlumat Q.Mustafayev tərəfindən verilmişdir (Patrikeyev, 2004). Həmin illərdə Azərbaycanda çöl muymulunun sayının təqribən 500 yuvalayan cüt dən ibarət olduğunu M.Patrikeyev və M.Wilson da qeyd etmişlər (2000).

A.Abuladzenin çöl muymuluna dair apardığı tədqiqat işləri də maraq doğurur. O, Alazan vadisinin hər iki sahilində müxtəlif illərdə 70-dən 100-dək cütün olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı Gürcüstan ərazisində və Azərbaycanın qərb zonasında çöl muymulunun sayca azalmasını müəyyən etmişdir. O, 1983-cü ildə Gürcüstan ərazisində 42 koloniyada 611 cütün yuvaladığını qeyd edir. Artıq 1989-cu ildə yerli populyasiyanın güclü deqradasiyaya uğradığını, cəmi 19 koloniyada 117 cütün yuvaladığını və azalmanın sonrakı illərdə də davam etdiyini göstərir. 1990-cı ildə 114 cüt, 1991-ci ildə 97 cüt, 1995-ci ildə yalnız İori vadisində cəmi 11 cüt qeydə alınmışdır. A.Abuladze 1997-2000-ci illərdə ətraflı axtarış aparıldığını, lakin ənənəvi yuvalama yerlərində yuvalamanın (yalnız bir neçə fərdi çıxmaq şərti ilə) olmadığını qeyd edir. A.Abuladze çöl muymulunun 1990-cı illərdən başlayaraq yuvalayan növ kimi Gürcüstanın faunasından, o cümlədən Azərbaycanın sərhəd boyu qərb zonalarından yoxa çıxdığını müəyyən etmişdir (Abuladze, 2001).

Çöl muymulunun sayının 500-3000 yuvalayan cüt dən ibarət olduğunu bir sıra ədəbiyyat mənbələrində tapmaq olar (BirdLife International, 2004; Sultanov,

Kərimov, 2006, 2007). E.Sultanov, T.Kərimov və Ş.İsayev (2007) 2005-2006-ci illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində 44 yuvalama düşərgəsində 698 yuvanın aşkarlanması göstərilər, lakin müəlliflər qeyd edir ki, tədqiqat bütün Azərbaycanı əhatə etmir.

E.Sultanov, T.Kərimov və A.Məmmədov 2004-2006-ci illərdə yuvalama və köç dövründə Varvara SES-də 42 (20 may) və 70 (5 iyun), Ceyrankeçməz qəsəbəsində avqustda 6, oktyabrda 12, Acıdərə məntəqəsində 35 (5 oktyabr), Culfa rayonunda 7-8 (Dizə k. Mart-may), Turyançay qoruğunda 4 fərdin (Ağdaş sahəsi, 20 may) yuvaladığını qeyd edirlər (Sultanov, Kərimov, 2007; A.Məmmədov, 2006).

T.Kərimovun və Ş.Talibovun (2008) məlumatına görə 2006-2008-ci illərdə apardıqları saygılar çöl muymulunun hazırkı sayının 470-480 yuvalayan cütdən ibarət olduğunu göstərir.

Süni şəraitdə çoxaldılması və təbiətə qaytarılması. T.Kərimov və Ş.Talibov tərəfindən ilk dəfə olaraq bu növün süni inkubasiya rejimi, süni şəraitdə saxlama, yemləndirmə, bəsləmə və təbiətə qaytarma üsulları hazırlanmışdır. Hazırlanan süni inkubasiya rejimi inkubasiya edilən yumurtaların 70%-dən bala almağa imkan vermişdir. Təbii şəraitdə yumurtalardan cüçə çıxmazı isə 51,6-71,6% səviyyəsində olur. Süni inkubasiya yolu ilə alınan və süni şəraitdə bəslədilib böyüdülən balalar 2 üsulla təbiətə qaytarılır:

- Birinci üsulda 5-6 günlük bala bir fərd olmaq şərti ilə 1-2 bala olan yuvaya qaytarılır.

- İkinci üsulda isə 50 günlük bala süni şəraitdə saxlanılıb böyüdülərək düşərgədəki quşların içərisinə buraxılır. Qeyd edilən üsullarla balaların düşərgəyə qaytarılması təbiətdə müxtəlif səbəblərdən baş verən bala

itkisini azaltmaq məqsədi daşıyır. Nadir və nəslİ kəsilməkdə olan növlərin süni şəraitdə artırılıb təbiətə qaytarılması üsulundan praktikada istifadə edilir.

Hər 3 növə aid mövcud ədəbiyyat materiallarının təhlili göstərir ki, bu növlərin hazırda və gələcəkdə daha səmərəli mühafizələri onların hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir.

1. METODİKA VƏ TƏDQİQATÇILAR

Tədqiqat əsasən quşların yuvalama dövrü aparılırdı. İmperator qartalının yuvalarını müəyyənləşdirmək üçün mart ayının sonu, aprelin əvvəli maşın vasitəsi ilə, teleskop və durbindən istifadə etməklə axtarış aparılırdı. Yuvalar (təzə və ya keçən ildən qalan) qeydə alınır, yaxınlıqda və ya yuvanın içərisindəki quşun olması müəyyənləşdirilirdi. Ağaclar yarpaqlamadan imperator qartalının kifayət qədər böyük yuvasını 500-1000, bəzən isə həttə 2000 metrdən tapmaq olurdu. Hər yuvanın GPS vasitəsi ilə koordinatları qeydə alınır və xəritədə göstərilirdi.

Yuvaların monitorinqi artıq balalar 8-10 həftəlik olanda və yuvadan uçmaqa hazırlaşanda keçirilirdi. Bu vaxt artıq GPS vasitəsi ilə təpilan yuvalarda iri balalar görünür və onların sayına görə məhsuldarlığı hesablaşmaq mümkün olurdu. Bundan başqa, mümkün olan hallarda yuvanın altına keçib qartalın öz balalarına gətirdiyi yem obyektlərinin qalıqları qeydə alınır və beləliklə imperator qartalının qida rasionu müəyyənləşdirilirdi.

Leşyeyənin yuvalarının müəyyən edilməsi əsasən aprelin 2-ci yarısında və mayda aparılırdı. Bu vaxt üçün quşlar artıq yuvalarını tutur, yuva qurmağı bitirib, yumurta qoyub kürt yatmağa başlayırdırlar. Yuvalar hündür qayalarda, kiçik dağlarda olan dəliklərdə, kiçik mağaralarda, bunların olmadığı halda qaya çıxıntılarının (“karnızların”) altında yerləşirdi və ağ nəcisin olması ilə asan aşkar edilirdi. Yuvanın işlek olduğunu bilmək üçün quşun gəlişi qeydə alınırı ki, adətən bu, axşam vaxtı baş verirdi. Yuvaların monitorinqi iyul ayının ortası və axırında aparılırdı. Bu vaxt bala artıq iri olurdu və qonur rəngdə olduğundan valideyin quşlardan asan seçilirdi. Lakin hələ uça bilmirdi və adətən yuvanın girişinə yaxın

otururdu. Yuvalar dərin olduqda balalar yalnız uçmağı bacarıandan sonra görünürdülər. Valideynlər və bala hələ bir müddət yuvadan uzaqlaşmırıldılar və asan müşahidə olunurdular.

Çöl muymulunun yuvalama düşərgələri artıq may ayından asanlıqla müşahidə yolu ilə aşkarlanırdı. Belə ki, adı muymuldan fərqli olaraq çöl muymulu nisbətən iri düşərgələrlə yuvalayır və uçuşda həmişə bir neçə, adətən 10-15 və daha çox quş görmək olur. Müşahidə yolu ilə uzağı bir neçə yüz metr və ya 1-2 km uzaqlıqda yerləşən düşərgəni tapmaq çətin olmurdu. Mümkün olan halda yuvaların sayı, olmadığı halda isə cütlerin sayı qeydə alınır. İyunun sonu iyulun əvvəlində düşərgədə quşların ümumi sayı yenə də sayılırdı və beləliklə cavanların hesabına olan artım təqribən müəyyən edilirdi (Sultanov, Kərimov, İsayev, 2008).

Tədqiqatlar biologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Elçin Sultanovun** rəhbərliyi altında aparılmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə məlumatlar Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin Naxçıvan Şöbəsinin rəhbəri, Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölmesi Bioresurslar İnstitutunun böyük elmi işçisi, biologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **Arzu Məmmədov** tərəfindən verilmişdir.

Qarabağ, Mərkəzi Aran və Gəncə-Qazax bölgələri üzrə tədqiqatlar Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin Qarabağ-Aran şöbəsinin rəhbəri **Əbülfət Səmədovun** iştirakı ilə, 2005-2009-cu illərdə imperator qartalı və çöl muymulu üzrə aparılan tədqiqatlar Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin tədqiqatçıları, biologiya üzrə magistrler **Şahin İsayevin** və **Gündüz Cəbrayıllının** iştirakı ilə aparılmışdır.

Qeyd edilən 3 növ üzrə tədqiqatlar Azərbaycan Ornitoloji Cəmiyyətinin direktoru **Elçin Sultanovun** və

AOC-nin elmi katibi **Tahir Kərimov** tərəfindən 2001-2011-ci illərədə aparılmışdır.

Müəlliflər yuvaların tapılmasına və çöl tədqiqatlarının təmin olunmasına böyük dəstək verən Qəbələ rayonunun Savalan kəndinin sakini **Nahid Abdurrahmanova**, Göyçay şəhərinin sakini **Məhəmməd Həşimova** və Zaqatala şəhərinin sakini **Zakir Əliyev**; imperator qartalının tədqiqatlarına böyük praktiki və metodoloji dəstək verən Macarıstan Ornitoloji Cəmiyyətinin (BirdLife Macarıstan) tədqiqatçıları **Marton Xorvata** və **İmre Faterə** öz dərin təşəkkürlərini bildirirlər.

Səkil 1-2. Tədqiqatlar zamanı.

İMPERATOR (məzar) QARTALI

Dəstə: Qızılquşkimilər – Falconiformes

Fəsilə: Qırğılıar – Accipitridae

Cins: Qartal – Aquila (Brissolon, 1760)

Növ: İmperator (məzar) qartalı – *Aquila heliaca* (Savigny, 1809)

3.1. Azərbaycanda imperator qartalının yuvalama xüsuyyətləri.

Müəyyən etdiyimiz yuvalama yerləri Kür sahili düzənlikdən tutmuş təqribən 600 m hündürlüyüdək ərazilərdə qeydə alınmışdır. Yuvalama yerlərinin seçilməsinə yem bazası mühüm təsir göstərir. Yuvaların demək olar ki, hamısı ya taxıl zəmilərinin içində və ya yaxınlığında yerləşir. Bu da həmin sahələrdə qartalın yemini təşkil edən xırda gəmiricilərin və sürünenlərin bolluğu ilə əlaqədardır. Yemin bolluğundan asılı olaraq yuvalar arasında məsafə də müxtəlif olur. Azərbaycanda imperator qartalın yuvalarının yerləşdiyi ərazilərdə yuvalar arasında ən yaxın məsafə 1,5 km təşkil edir. Yuvaların təxminən 85 faizi hündür ağaclarda (20-40 m; adətən ağ qovaq – *Populus alba* və ya iri palıd – *Quercus longipes*, *Q. iberica* və s.) ağaclarında, təqribən 20-35 m

hündürlükdə, qalanı isə metal konstruksiyadan olan elektrik dirəklərində yerləşir. Lakin çox hündür ağaç olmadığı halda yuvalar 10-15 m-lik ağaclarда, cəmi 10-12 m hündürlükdə yerləşə bilər. Yuvanın diametri 1-2 m arasında olur. Yuva həmişə ağacın ucundan bir necə metr aşağıda yerləşir (bəzən 10-15 m aşağıda).

Yuvaları dağıdıldıqda (insan və ya külək tərəfindən) yuvalayan cüt uzun illər seçdiyi ərazini tərk etməyərək yaxınlıqdakı ehtiyat yuvadan istifadə edir. Cütlər mart ayından yuva sahəsinə gələrək onu təmir edir, kürt yatır və iyulun əvvəlindən ortalarınadək balalar artıq yuvanı tərk edirlər. Ancaq, bir müddət quşlar hələ yuvanın yerləşdiyi yerdə gecələyirlər. Avqustdan başlayaraq yuva sahəsini tərk edir və daha geniş ərazidə yerdəyişmələr edir.

3.2.İmperator qartalının Azərbaycanda qeydə alındığımız yuvalama yerləri.

1. Ağsu rayonu. Gəraybəyli kəndi ətrafında taxıl zəmisinin içərisində elektrik dirəyində bir yuva. 4 aprel 2007-ci ildə kürtyatma qeydə alındı. 2009-cu il iyulun birində uça bilməyən 2 bala və yuva ətrafında bir fərd valideyn müşahidə edildi.

2. İsmayıllı rayonu. Qubaxəlli kəndi ətrafında taxıl zəmisinin içinde elektrik dirəyində bir yuva. 4 aprel 2007-ci ildə kürtyatma vardi. 2008-ci ildə yuva yandırılmışdır. 1 iyul 2009-cu ildə yuvanın bərpa edildiyi və yuvada 2 balanın olduğu qeydə alındı. Yuva ətrafında havada 2 yaşlı fərd müşahidə edilirdi.

3. Göyçay rayonu. Yekəxana kəndindən İsmayıllıya gedən yolun üst tərəfində, su kəməri yaxınlığında, taxıl zəmisinin içinde elektrik dirəyində bir yuva. 4 aprel 2007-ci ildə kürtyatma müşahidə olundu. 2008-2009-cu

illərdə aparılan müşahidələr zamanı yuvada 2 bala qeydə alındı.

4. Göyçay rayonu. Göyçay çayının sol sahilində evlərin yaxınlığında qovaq ağacında bir yuva. 2007-ci ildə burada yuvalama olsa da, küləyin uçurması (sakinlərin qeydi) səbəbindən yuva ləğv olmuşdur.

5. Göyçay rayonu Göyçay çayı boyu Maşanlı adlı ərazidə (çayın sağ sahilində) qovaq ağacında bir yuva. 7 aprel 2007-ci ildə kürtiyatma qeydə alınsa da, sonrakı illərdə yuvalama müşahidə edilmədi *.

6. Göyçay rayonu. Türyançay qoruğu. Göyçay sahəsinin sərhəddində Göyçay çayının sol sahilində qovaq ağacında bir yuva. 2009-cu ilin iyulunda burada yuvalama qeydə alınmadı.*

7. Göyçay rayonu. Qaraçayın Göyçaya töküldüyü yerdən 5-6 km yuxarıda çayın kənarında qovaq ağacında bir yuva. 2007-ci ilin aprel ayında burada yuvalama qeydə alınsa da, 2009-cu ildə yuvalama müşahidə olunmadı.* Lakin 2011-ci ildə burada 2 böyük bala və valideyn quş qeydə alındı.

8. Ağdaş rayonu. Ağdaş-Xaldan yolunun təqribən 18-20-ci km-də, Nemətabad kəndinə çatmamış yolun sağ tərəfində, kanalın yanında elektrik dirəyində bir yuva. 5 aprel 2007-ci ildə kürtiyatma vardi. Sonrakı ildə yuvalama qeydə alınmadı.

9. Ağdaş rayonu. Ağdaş-Xaldan yolunun 18-20-ci km-də, Nemətabad kəndinə çatmamış yolun sol tərəfində qovaq ağacında bir yuva. 2 iyul 2009-ci ildə yuvada bir bala qeydə alındı. Yuva ətrafında dirəkdə oturmuş 2 fərd müşahidə edildi.

10. Ağdaş rayonu. Türyançay qoruğunun içərisində, Savalan kəndindən təqribən 2 km cənuba doğru çayın kənarında qovaq ağacında bir yuva. 2 iyul 2009-cu ildə yuvada uça bilməyən 2 bala qeydə alındı. Həmin yuvada

2 bala iyul ayının əvvəllərində 2010 və 2011-ci illərdə qeydə alınmışdır.

11. Qəbələ rayonu. Savalan kəndi yaxınlığında (şimal ucunda) Turyançay çayının kənarında qovaq ağacında bir yuva. 2008-ci ili çıxmaq şərtilə son 5 ildə burada yuvalama qeydə alınıb. Hər il yuvada 2 bala müşahidə edilib.

12. Qəbələ rayonu. Palantökən adlı ərazidə, Qaraçayın kənarında qovaq ağacında bir yuva. Axırıncı dəfə burada yuvalama 2006-ci ildə müşahidə edilib. 2007-ci ildə yumurta qoysa da təhlükə səbəbindən yuvanı tərk etmişdir. Yaxınlıqdakı ağacdə yuvalamağa cəhd etsə də nəticə uğursuz olmuşdur. Ancaq yuvalama dövründə ətrafdə 1-2 fərd uçuşda qeydə alındı.

13. Qəbələ rayonu. Quşlar kəndinin üst tərəfindəki taxıl zəmisində qovaq ağacında bir yuva. 2007, 2008 və 2009-cu illərdə hər il yuvada bir bala qeydə alınmışdır. 2010-cu ildə burada iyulun 8-də boş yuva və altında təqribən 3-4 həftəlik bir ölü bala tapılmışdır. 2011-ci ildə həmin ağac kəsilmiş və yuva ləğv edilmişdir.

14. Qəbələ rayonu. Bayramkoxalı kəndi ətrafında taxıl zəmisindəki qovaq ağacında bir yuva. Burada, 2007-ci il 3 aprel də kürtyatma, 2009-cu il 4 iyulda uça bilməyən 2 bala, 2010-cu ildə 9 iyulda 3 bala qeydə alındı. Yuva ətrafında hər 2 halda yaşılı fərd də qeydə alınıb.

15. Qəbələ rayonu. Bayramkoxalı kəndi ətraflında taxıl zəmisindəki qovaq ağacında bir yuva. Burada, 2007-ci il 3 aprel də kürtyatma, 2009-cu il 4 iyulda uça bilməyən 2 bala, 2010 və 2011-ci illərdə isə bir bala qeydə alındı. Hər 2 yuva arasında məsafə 1,5 km təşkil edir.

16. Qəbələ rayonu. Əmirvar kəndi ətrafında Qaraçayın içində qovaq ağacında bir yuva. Burada 2008-

ci ildə kürtyatma qeyd edilmişdir. 2009-cu ildə artıq ağac kəsilmişdir.

17. Şəki rayonu. Xaldan – Şəki yolunda, Xanabad kəndindən sonra dərədəki elektrik dirəyində bir yuva. 2008-ci il 8 aprelədə yuvada kürtyatma, 2009-cu il 3 iyulda uça bilməyən 3 bala qeydə alındı. 2011-ci ildə 11 iyulda burada bir iri bala və valideyn qeydə alınmışdır.

18. Şəki rayonu. Suçma kəndinin girəcəyində yolun kənarındaki qovaq ağacında bir yuva. 2007-ci il aprelin 8-də yuva ətrafında kürtyatmaya hazırlaşan 2 fərd müşahidə edildi. 6 iyul 2008-ci ildə yuvada 3 bala qeydə alındı. 2011-ci ildə artıq bu yuva yox idi.

19. Şəki rayonu. Şəkiyə gedən yolun üstündəki Küncüt çayını keçəndən sonra sağa dönüb kənd yolu ilə 1-2 km getdikdə taxıl zəmisində qovaq ağacında bir yuva. 2007-ci il aprelin 8-də yuvada kürtyatma, 8 iyul 2008-ci ildə isə 3 bala qeydə alındı ki, balalardan biri yuvadan yerə düşmüşdür. Balanı qaldırıb budaq üzərinə qoysaq da, səhərisi gün yoxa çıxmışdır.

20. Şəki rayonu. Bu yuvadan 3-4 km aralıda Şəkiyə yaxın, Xaldan-Şəki yolunun sağ tərəfində Hacı-Muradın qəbrinə 200-300 m qalmış sağa döndükdə sıx otlu əkin sahəsinin içindəki uca çinar ağacında bir yuva. 2007-ci il aprelin 8-də yuvada kürtyatma qeydə alındı. 2008-ci il iyulun 9-da yuvada 2 uça bilməyən bala müşahidə edildi.

21. Qusar rayonu, Çuxuroba kəndi. Kəndin qurtaracağından kanal istiqamətində gedib kanalı keçdiqdə, Çatal adlı yataqdan 200 metr aralı taxıl zəmisində 2 qovaq ağacında 2 yuva var (onlardan biri ehtiyat yuvadır). Aprelin 9-da apardığımız monitorinq zamanı yuva ətrafında kürtyatmaya hazırlaşan quş qeydə almışdıq. 2010-cu il 11 iyulda müşahidə zamanı yuvada quş qeydə alınmadı. Yerli sakinin dediyinə görə bu yuvaların birində kürtyatma olub, ancaq adamların

qorxutması (guya onların ev quşlarını ovlayır) səbəbindən quşlar yuvanı tərk etmişdilər. 2011-ci ildə yuvalama yenə də qeydə alınmışdır.

22. Qusar rayonu. Qusar-SDK yolunda, Hiloba kəndinə yaxın, kanalın sol tərəfində qovaq ağacında bir yuva qeydə alınmışdır. 9 aprelədə apardığımız müşahidə zamanı yuva ətrafında 2 imperator qartalı müşahidə olundu. 2010-cu il 11 iyuldağı müşahidə zamanı yuvada 2 bala və ağaçda oturmuş 2 valideyn müşahidə edildi. 2011-ci ildə yuvalama yenə də qeydə alınmışdır.

23. Şəmkir rayonu. Şəmkir-Tovuz yolundakı Sabirkənd kəndinin adı yazılın lövhədən sağ tərəfə döñərək 1 km getdiķdə, taxıl zəmisinin (Eldarın ferması) içərisində qovaq ağacında bir yuva yerləşir. 26 mart 2010-cu ildə yuva üzərində uçan bir qortal qeydə alınmışdır. 5 iyul 2010-cu ildəki müşahidə zamanı məlum oldu ki, quşlar artıq iyunun 20-də yuvanı tərk etmişlər (yerli sakinin məlumatı). Ancaq axşamlar 3 fərd buraya gecələməyə gəlir.

24. Şəmkir rayonu. Şəmkir-Tovuz yolundakı Sabirkənd kəndinin adı yazılın lövhədən sağ tərəfə döñərək 5-6 km yol getdiķdə, Kürkəndinin girəcəyində qovaq ağacında bir yuva. 26 mart 2010-cu ildə yuva üzərində uçan 2 qortal qeydə alındı. 6 iyul 2010-cu ildəki müşahidə zamanı quşlar artıq yuvanı tərk etmişdilər. Ağac ətrafında mal otaran sakinin dediyinə görə burada kürtyatma olub və yuvalamadan sonra ağaç ətrafında 2-3 qortalın uçduğunu və burada gecələdiklərini görmüşlər.

25. Ağstafa rayonu. Ağstafa-Qazax yolunda, Ağstafanın qurtaracağında sol tərəfə doğru 1 km aralıda uca palid ağacında bir yuva. 25 mart 2010-cu ildə yuva üzərində uçan 2 qortal qeydə alındı. 6 iyul 2010-cu ildəki müşahidə zamanı quşlar artıq yuvanı tərk etmişlər. Yerli fermerin dediyinə görə quş kürt yatmış və yuvada bir bala

görmüştü. Onun dediyinə görə yuvanı tərk etdikdən sonra, arabir axşamlar 2-3 quş yuva olan ağacda gecələyirdi.

26. Qazax rayonu. Ağstafa şəhərindən Qazaxa gedən yolun sol tərəfində Orta və Daş Salahlı kəndləri arasında (ərik bağının qarşı tərəfində) yoldan 200 metr aralıda taxıl zəmisində qovaq ağacında bir yuva. 26 mart 2010-cu ildə 2 qartalın kürt yatmaq üçün yuvanı təmir etdiklərini müşahidə etdik. 6 iyul 2010-cu ildəki müşahidə zamanı quşlar artıq yuvanı tərk etmişdilər.

27. Qazax rayonu. Cəfərli kəndi ətrafindakı su anbarının yanında, taxıl zəmisindəki qovaq ağacında bir yuva. 5 iyul 2010-cu ildəki müşahidə zamanı yuvada bir bala qeydə alındıq. Bala yuvadan aralanıb yaxın məsafəyə uça bilirdi.

28. Tovuz rayonu. Yuva Əlimərdanlı-Kirzan yoluñun Kürə çatan yerində, çayın içində adadakı ağacda yerləşmişdir. 27 mart 2010-cu ildə yuva üzərində uçan bir qortal qeydə almışdıq. 7 iyul 2010-cu il tarixdəki müşahidələrdə isə yuva və yuva ətrafında qortal qeydə alınmadı.

29. Samux rayonu. Yuva Burunqovaq kəndinə gedən yolda Palantökən aşırıından sonra fermanın aşağısındañıñ qovaq ağacında yerləşmişdir. 28 mart 2010-cu ildə kürtyatma qeydə almasaq da, yegerin dediyinə görə burada yuvalama olur.

30-33. Ağdaş rayonu. Ərəbocağı və keçmiş “Meyvəçilik sovxozu” arasında hündür metal konstruksiyadan quraşdırılmış elektrik xəttinin dayaqlarında 2010-cu ildə 3 yuva qeydə alınmışdır.

34. Ağcabədi rayonu. Yuva Kür çayı qırığı bənd ilə getdikdə Neftçilər və Körpükənd kəndinin yaxınlığında, çayın sağ sahilində, tuqay meşəsinin içində uca qovaq ağacında aşkarlanmışdır. 2011-ci ildə 8 iyulda

keçirilən monitorinq zamanı yuvada 8-9 həftəlik bir bala və ətrafında 2 valideyn qeydə alınmışdır.

35. Bərdə rayonu. Yuva Bərdə tuqay müşəsi yasaqlığının içində, Əyricə kəndi yaxınlığında, Qarabağ qaçqınlarının məskunlaşdığı ferma yaxınlığında, Kürün sol sahilində qeydə alınmışdır. Ətrafında bir cüt imperator qartalı ucurdu. Lakin 2011-ci ilin uyul ayında keçirilən monitorinq vaxtı yuva aşkarlanmadı.

36. Bərdə rayonu. Samux kəndinə məxsus fermanın yaxınlığında Kür çayının sol sahilində qeydə alınmışdır. Yerli sakin Məmmədov Məmməd Osman oğlu ilə yuvanı nəzarətdə saxlayır və onu qoruyuruq. 2011-ci ildə monitorinq vaxtı yuvada 3 iri bala qeydə alınmışdır. M.Məmmədovun dediyinə görə yuvada hər il 3 bala görünür.

37. 2009-cu ildə Şamaxı şəhərinin girişindən 2-3 km məsafədə yerləşən yoluñ sol tərəfində olan və körpüdən görülen ağaclarında qovaq ağacında bir yuva və kürə yatan quş qeydə alınmışdır. 2011-ci ilin iyulunda keçirilən monitorinq yuvada bir iri balanın və bir fərd valideyn quşun olduğunu göstərdi.

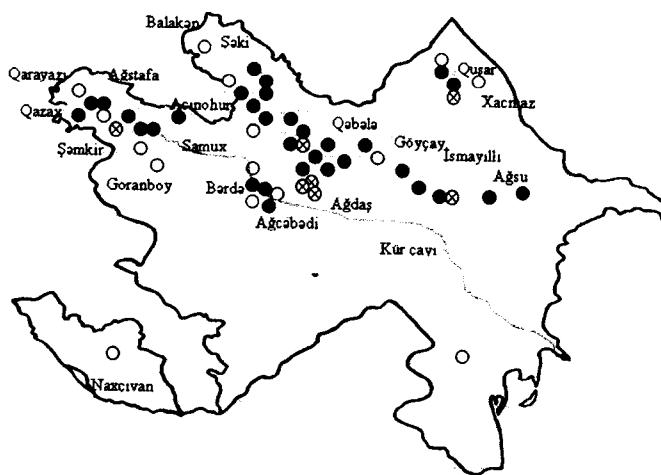
* *Bu ərazidə Oğuz-Bakı su kəmərinin və xidməti yoluñ çökülməsi zamanı yaranan səs-küy, nəqliyyatın intensiv hərəkəti və çinqlil emal edən müəssisələrin fəaliyyəti tək imperator qartalının deyil, eyni zamanda digər növlərin yuvalama yerlərini tərk etməsinə səbəb olub.*

Cədvəl 1.**Cütlərin qeydə alındığı, lakin yuvaların tapılmadığı digər ərazilər.**

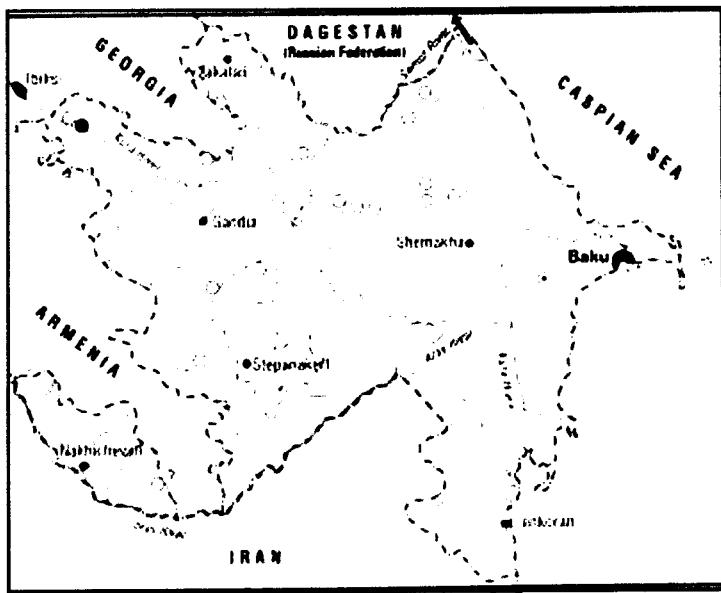
Nö	Qeyd olunduğu ərazilər	Tarix	Sayı, fərd
1.	Ağdaş r-nu, Qoşaqvoaq kəndi ətrafında, havada	7 aprel 2007-ci il	2
2.	Ağdaş r-nu, Biçaqçı kəndi ətrafında, havada	7 mart 2010-cu il	2
3.	Ağsu r-nu, Təzəkənd ətrafında, havada	7 aprel 2007-ci il	1
4.	Balakən r-nu, Qaysa kəndi üzərində	8 aprel 2007-ci il	1
5.	Bərdə r-nu, Yeniəyricə kəndi üzərində	7 mart 2010-cu il	4
6.	Qax r-nu, Almalı kəndi ətrafında, havada	8 aprel 2007-ci il	5
7.	Qəbələ r-nu, Məlikli kəndi ətrafında, havada	6 aprel 2007-ci il	2
8.	Qəbələ r-nu, Zarağan kəndi ətrafında, havada	6 aprel 2007-ci il	1
9.	Qəbələ r-nu, Sirik kəndi üzərində	6 aprel 2007-ci il	1
10.	Göyçay r-nu Türyançay qoruğu, havada	5 aprel 2007-ci il	3
11.	Zaqatala r-nu, Ağızı-Minbərək yolu, havada	8 aprel 2007-ci il	4
12.	Şəki r-nu, Dərəcənnət kəndi ətrafında, havada	8 aprel 2007-ci il	2
13.	Şəmkir r-nu, Düberli kəndi, qovaq ağacında	7 mart 2010-cu il	2
14.	Şəmkir r-nu, Sabirkənd kəndi ətrafında, havada	7 mart 2010-cu il	1
15.	Xaçmaz r-nu, Alekseyevka kəndi ətrafında, ağacda	9 aprel 2010-ci il	2
16.	Hacıqabul r-nu, Navahi q. ətrafında, havada	2 fevral 2011-ci il	1
17.	Biləsuvar r-nu, Mahmudçala gölü ətraflıdakı dirəkdə oturub və havada uçur	4 fevral 2011-ci il	4

Xəritə 1.

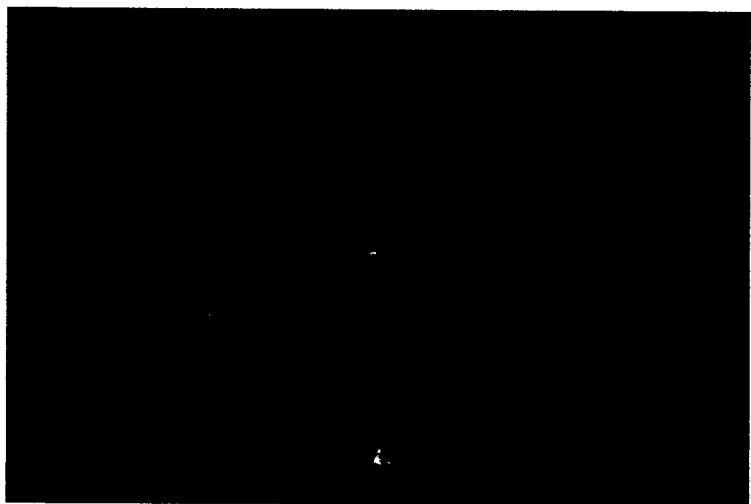
Qeydə aldığımız yuvalama yerlərinin xəritəsi

- - yuvalama yerləri,
- ✗ - yayıldığı ərazilər,
- ✗ - mənfi faktorlar qeydə alınır , ○ - qeydə alınır və
yuvalaması ehtimal olunur.

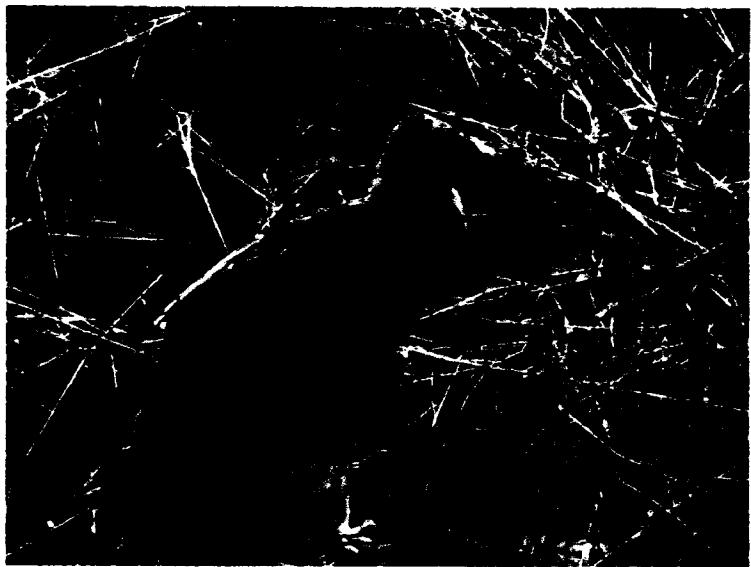
Xəritə ornitoloqların 1991-cü ilədək apardıqları işlərinin nəticələrinə əsasən Patrikeyev tərəfindən tərtib edilmişdir.

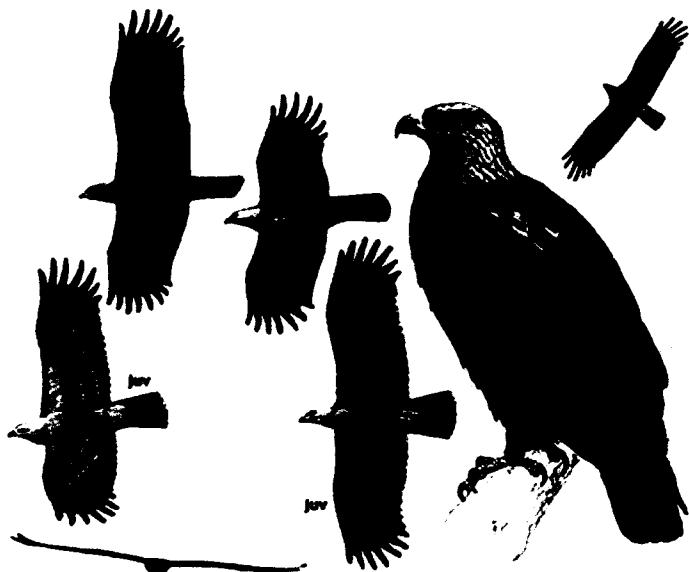
Şəkil 3-4. İmperator qartalının elektrik dayağında olan yuvaları.

Şəkil 5-6. İmperator qartalının nəhəng ağaclararda
yuvalaması.

Şəkil 7. 8-9 həftəlik imperator qartalının balası.

Şəkil. 8. İmperator qartalının uçuş formaları.

Şəkil 9. Taxıl zəmisindəki qovaq ağacında yerləşən imperator qartalının fermer tərəfindən dağıdılması.

Şəkil 10. Yuvalama yerlərində quraşdırılan izahedici lövhələr.

LEŞYEYƏN

Dəstə: Qızılquşkimilər – Falconiformes

Fəsilə: Qırğılıar – Accipitridae

Cins: Leşyeyən – *Neophron* (*Savigny, 1809*)

Növ: Leşyeyən – *Neophron percnopterus* (*Linn. 1758*)

4.1. Azərbaycanda leşyeyənin yuvalama xüsusiyyətləri.

Yuvaları geniş dağ çayı vadilərinin, dərin dərələrin sıldırımlı sahillərində yerləşir. Buradakı hava axınları bu iri quşlara az qüvvə sərf etməklə süzmə uçuşları edib yem axtarmağa imkan verir.

Şaxələnmiş dağ landşaftları, sıldırımlı yamaclar bu ərazilərdə otarılan ev heyvanları, eyni zamanda vəhşi heyvanların ölümünə (sürüşmələr, qayadan yixılma, sellər və s.) səbəb olur ki nəticədə leşyeyən üçün yem tapmaq asanlaşır. Bu ərazilərdəki seyrək və zəif bitki örtüyü ölmüş heyvanların leşlərini asanlıqla aşkar etməyə şərait yaradır.

Leşyeyən qartalın əsas yuvalama və qidalanma yerləri ev və vəhşi cütdırnaqlı heyvanların daha çox toplaşdıqları ərazilərdə qeydə alınır. Six yuvaladığı yerlərədə bu növ yuvaları seyrək yerləşdirir və yuvalama

düşərgələri yaradır. Bizim apardığımız müşahidələr zamanı yuvalama düşərgələrinin 2, maksimum 8 yuvadan təşkil olunduğu müəyyən edildi. Yuvalar arası məsafə 30-50 m-dən – 500 m-ə qədər çata bilər. Ümumiyyətlə yuvalama düşərgələrinin əmələ gəlməsi yem bolluğu və yuvalamaq üçün əlverişli yerlərin yaxın olması ilə əlaqədardır. Məsələn: Daşkəsən r-nu, Dəstəfur kəndi ətrafında, 200 m uzunluğundakı qayada 8 yuva vardır. Culfa rayonunun Aydaşı dağında uzunluğu 1 km olan qayada isə 4 yuva yerləşir. Ancaq xeyli miqdarda boş yuva müşahidə olunur. Bu növün qeydə alınan yuvaları yerdən minimum 100 m (Naxçıvan ərazisində, Aydaşı və Noxuddağda), dəniz səviyyəsindən hündürlüyü isə maksimum 2300-2500 m-ə qədər çatır (Daşkəsəndə).

Yuvalar dik qayalıqlarda, dağlarda və təpələrdə olan dəliklərdə və mağaralarda, çıxıntı altında və s. kimi yerlərdə qurulur. Yuva özü mütləq qurumuş budaqlardan hazırlanır və yerləşdiyi dəlik dayaz olanda aydın görünür, lakin dəlik və ya mağara dərin olduqda yuvanın budaqları və çöpləri kənardan görünmür.

4.2. Leşyeyəni Azərbaycanda qeydə aldığımiz yuvalama yerləri.

1. Ağdaş rayonu Turyançay qoruğunda 2004-ci il 20 mayda 3 yuvada kürtyatma qeydə alındı. 2006- cı il 10 fevralda yuva ətrafında quş qeydə alınmasa da, aprelin 5-də həmin ərazidə 5 fərd müşahidə edildi.

2. Qəbələ rayonu. 14 may 2006-cı ildə Savalan kəndinin ətrafında, Palantökən adlı qayalıqda 4 yuva və ətrafda uçuşan 16 fərd qeydə alındı. Burada leşyeyənin yuvalamasını ilk dəfə 2004-cü ildə qeydə almışdır. 2007-ci il 8 apreldə yuva ətrafında uçuşan 8 yaşlı fərd

müşahidə edildi. 2011-ci ildə Savalan kəndi ətrafında cəmi 9 yuva qeydə alındı.

3. Qəbələ rayonu. 2006-cı il mayın 14-də Beyli kəndinin aşağı tərəfindəki qayalıqda 3 yuva aşkar edildi. Yuvalar ətrafında, uçuşda 4 fərd qeydə alındı. 2011-ci ildə burada 4, kənd ətrafında cəmi 7 yuva qeydə alındı (3-cü Turyançayın sağ sahilində).

4. Qobustan rayonu. Qarğabazarı adlı ərazidə 10 iyun 2004-cü ildə bir yuva və yuva ətrafında uçan 2 fərd qeydə alındı. Burada yuva hələ 1953-cü ildə Burçak-Abramoviç tərəfindən qeydə alınmışdır. 2008-2011-ci illərdə keçirilən monitorinq göstərdi ki, yuva hal-hazırda da istifadədədir.

5. Daşkəsən rayonu. 2005-ci il 20 may tarixdə Dəstəfur kəndinə gedən yoluñ sağ tərəfindəki kanyon tipli qayada yan-yana olan 8 yuva və yuvalar üzərindəki yüksəklikdə süzmə uçuşları edən 16 leşyeyən qeydə alındı. Cox güman ki, quşlar leş taplığı üçün bir yerə toplaşmışdılar. Yerli əhalinin söylədiyinə görə bu quş burada uzun illərdir ki, yuvalayırlar.

6. Göyçay rayonu. 20 may 2004-cü ildəki müşahidələrdə Göyçay çayı boyunca uzanan vadinin sildirilmiş sahillərində 8 km-lük məsafədə ilk dəfə olaraq 3 yuva və 5 leşyeyən qeydə alındı. Sonrakı illərdə də yegerlər tərəfindən burada yuvalama müşahidə edildi. Ancaq 2009-cu ilin iyununda aparılan monitorinq zamanı leşyeyənin yuvalamadıqlarını qeydə aldıq. Bunun da səbəbi, ərazidə Oğuz-Bakı su kəmərinin və xidməti yoluñ çəkilməsi zamanı yaranan səs-küy, nəqliyyatın intensiv hərəkəti və çinqıl emal edən müəssisələrin fəaliyyəti idi. 2010 və 2011-ci illərdə artıq yuvalama bərpa olundu və bu ərazidə 6 yuva qeydə alındı.

7. Babək rayonu. 8 may 2005-ci ildə Noxuddağ adlı ərazidə 2 yuva və yuva ətrafında 4 yaşlı fərd qeydə alındı.

2011-ci ildə burada 2 və Dərəşam dağında 2 yuva qeydə alındı.

8. Culfa rayonu. 26 mart 2006-cı ildə Dizə kəndi yaxınlığında Aydaşı adlı konyon tipli dağda 2 yuva və ətrafda uçan 2 fərd müşahidə edildi. 2011-ci ildə isə burada 4 yuva qeydə alındı.

9. Acınohur düzünün qərb ucunda Sarıca ayricində asfalt yoldan təqribən 500 m şimalda, 100-150 m hündürlüyü olan silsilədə 2 yuva və bir cüt ucan leşyeyən müşahidə etmişdik (2011-ci ilin iyulunda). Yuvanın biri silsilənin cənub yamacında, digəri isə əks yamacda yerləşmişdir.

10. Qobustanda yerləşən Şonqar qəsəbəsinin ətrafında 100-150 m hündürlükdə olan qayalıqda bir yuvalayan cüt qeydə alındı (1 may 2011).

11. Qobustanda yerləşən Qarğabazarı dağında, hələ 1953-cü ildə N. Burçak-Abramoviç tərəfindən qeydə alınan yuva. 2008-2011-ci illərdə keçirilən monitorinqlər göstərdi ki, bu yuva istifadə olunur.

12. Qobustanda yerləşən Umbakı qəsəbəsi yolunda, qəsəbəyə təqribən 5-6 km çatmamış və qəsəbənin yaxınlığında 2 yuva (2 may 2011-ci il).

13. Ceyrankeçməz çayının sağ sahilində 10-15 m hündürlükdə bir köhnə yuva, altında çoxlu miqdarda qoyun, keçi və həttə dovşan sümükləri. Yaxınlıqda canavarların su qırığında ov elədikləri yer var idi və burada çoxlu qoyun və keçi qalıqları tapılmışdır (21 aprel 2011-ci il).

14. Qobustan tarixi-bədii qoruğunun ərazisində, Qaraatlı Piri ətrafində 4 köhnə, 1 təzə yuva və 1 cüt leşyeyən qeydə alınmışdır. Burada il boyu qurbanlar kəsilir və onların qalıqları bu quşun yem bazasını təmin edir.

15. 2011-ci ildə aparılan tədqiqatlar nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi ətrafında 1, Şərur rayonunun Şahbulaq kəndi ətrafında 1, Darıdağı ətrafında 1, İlandağla Darıdağ arasında 1, Ordubad şəhəri ətrafında 2, Ordubad rayonun Kotam kəndi yaxınlığında 1 yuva qeydə alınmışdır.

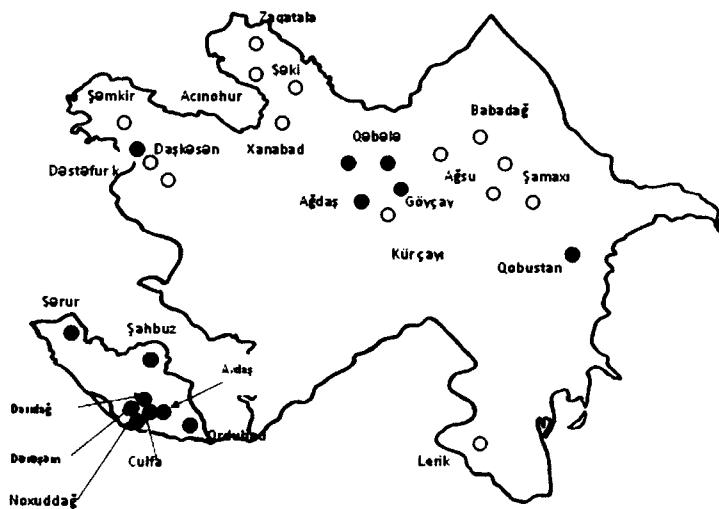
Cədvəl 2.
Cütlərin qeydə alındığı, lakin yuvaların tapılmadığı digər ərazilər.

Nö	Qeyd olunduğu ərazilər	Tarix	Sayı, fərd
1.	Quba r-nu, Dərk k. Babadağ, Qasımyaylağı, havada	22 may 2004-cü il	2
2.	Şahbuz r-nu, Toxluqayada leş üzərində	8 may 2005-ci il	4
3.	Culfa r-nu, Yaycı k. Şəfa bulağı üzərində	9 may 2005-ci il	4
4.	Ordubad r-nu, Kotam kəndi ətrafında, havada	9 may 2005-ci il	2
5.	Şərur r-nu, Şahbulaq kəndi üzərində	25 mart 2005-ci il	2
6.	Daşkəsən r-nu, Çanaxçı kəndi ətrafında, havada	20 may 2005-ci il	2
7.	Daşkəsən r-nu, Zinzahal k. Yağlı Çuxurda, havada	20 may 2005-ci il	3
8.	Daşkəsən r-nu, Bayan kəndi ətrafında, havada	20 may 2005-ci il	2
9.	Göyçay r-nu Türyançay qoruğu, havada	3 avqust 2006-ci il	3
10.	Quba r-nu, Xaşı kəndi üzərində	18 iyul 2006-ci il	7
11.	Qəbələ r-nu, Selikli kəndi ətrafında, havada	8 aprel 2007-ci il	4
12.	Qəbələ r-nu, Səvalan kəndi üzərində	5 aprel 2007-ci il	2

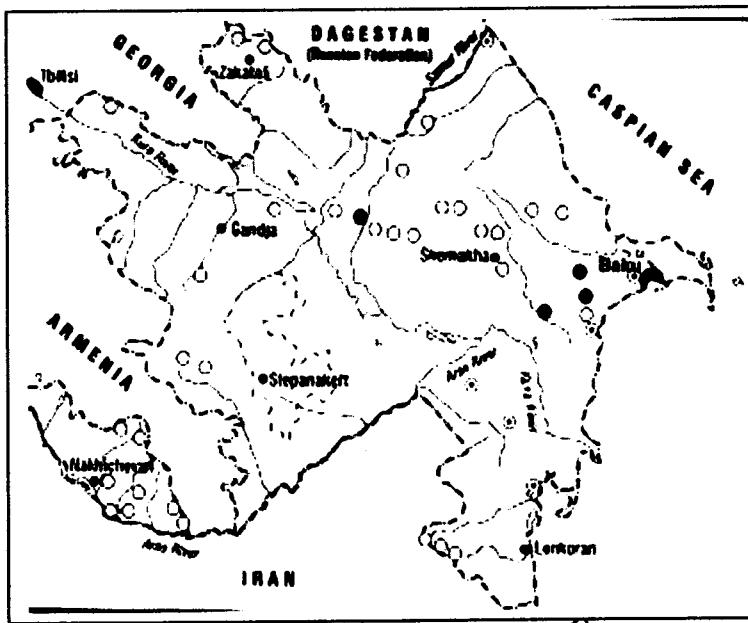
13.	Qəbələ r-nu, Əmirvar kəndi ətrafında, havada	8 aprel 2007-ci il	2
14.	Ağdaş r-nu, Qoşaqovaq kəndi ətrafında, havada	6 aprel 2007-ci il	1
15.	Ağdaş r-nu, Türyançay qoruğu, havada	5 aprel 2007-ci il	3
16.	Yevlax r-nu, Xanabad kəndi ətrafında, havada	6 aprel 2007-ci il	2
17.	Şəki r-nu, Əlican çayı üzərində	6 aprel 2007-ci il	2
18.	Ağsu r-nu, Ağsunun dağ yol keçidi üzərində	4 aprel 2007-ci il	2
19.	Şamaxı r-nu, Şamaxı şəhərinin ətrafında, havada	20 may 2008-ci il	2
21.	Qəbələ r-nu, Qarabulaq kəndi ətrafında, havada	21 may 2008-ci il	2
22.	Lerik r-nu, Zuvand ərazisi üzərində	9 iyun 2009-cu il	2
23.	Şəmkir r-nu, Sabirkənd kəndi ətrafında, havada	6 iyul 2010-cu il	2
24.	Xaçmaz r-nu, Alekseyevka kəndi ətrafında, ağacdə	9 aprel 2010-cu il	2
25.	Mərəzə rayonu, Şixzərlı kəndi ətrafi (Bakıdan gedəndə Mərəzəyə 10-15 km çatmamış)	20 iyul 2011-ci il	2
26.	Şamaxı-İsmayıllı yolunun Ağsu çayını keçən yerində	15 iyun 2011-ci il	2
27.	Şamaxı rayonunun İvanovka kəndi ətrafında	20 iyun 2011-ci il	2
28.	Qərbi Qobustan, “Qaiblar – Çaiblar dağları” ¹	15 iyun 2011-ci il	4 (2 yuva)
29	Qobustan tarixi-bədii qoruğu Böyük Daş dağı	Iyun 1990-ci il	2

Xəritə 2.

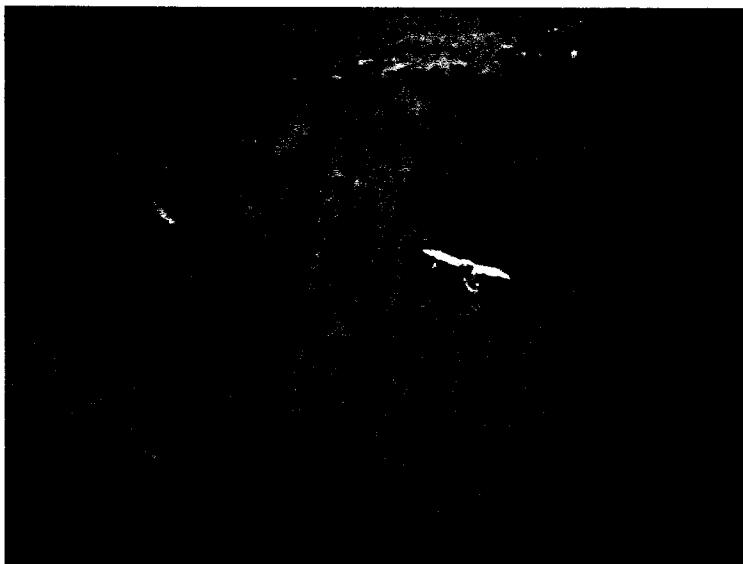
Qeydə aldığımız yuvalama yerlərinin xəritəsi

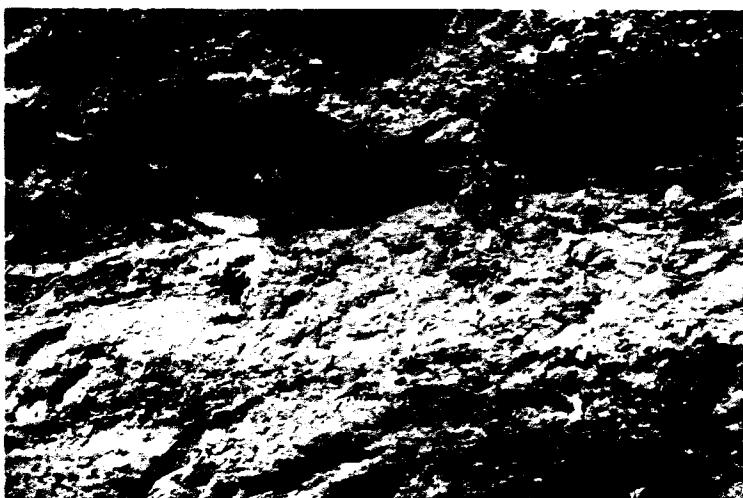
- - yuvalama yerləri, ○ - yayıldığı ərazilər,
- ✗ - mənfi faktorlar qeydə alınır, ○ - qeydə alınır və yuvalaması ehtimal olunur.

Xəritə ornitoloqların 1993-cü ildək apardıqları işlərinin nticələrinə əsasən Patrikeyev tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Şekil 11. Leşyeyənin “Aydaş” dağındaki yuvalama ərazisi.

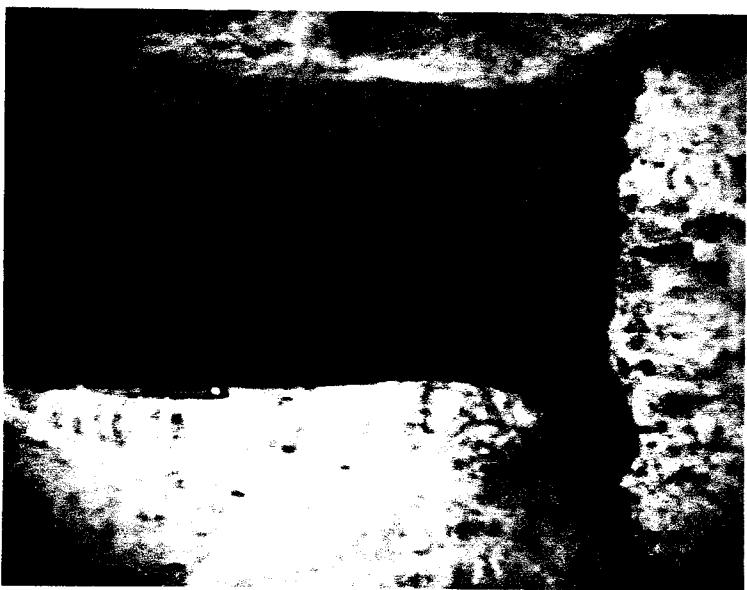
Şekil 12. Leşyeyənin “Dərəlik” (İllandağ) ərazisindəki yuvası.

Şəkil 13. Leşyeyənin “Dərəlik” (İländəğ) ərazisindəki yuvasının yanında Bezoar keçiləri.

Şəkil 14. Yuvada oturmuş leşyeyən.

Şəkil 15. Yuvada 2 aylıq leşyeyən balası (Aydaş dağı).

Şəkil 16. Leşyeyən və digər təhlükədə olan növlərlə bağlı izahedici lövhələrin quraşdırılması.

ÇÖL MUYMULU

Dəstə: Qızılquşkimilər – Falconiformes

Fəsilə: Qızılquslar – Falconidae

Cins: Qızılqus – Falco (*Linn.*, 1758).

Növ: Çöl (bozqır) muymulu – *Falco naumanni* (*Linn.*, 1758).

5.1. Azərbaycanda çöl muymulunun yuvalama xüsusiyyətləri.

Çöl muymulunun yayılma sahələrinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan ərazisində onlara əsasən düzənlilik (Kür-Araz, Lənkəran, Samur-Dəvəçi düzənlilikləri), dağətəyi, qayalıqlı, tuqay meşələri olan ərazilərdə və ən çox mal-qara fermalarının damlarında, yaşayış məntəqələrində iri evlərin çardaqlarında yuvalayırlar. Bundan başqa, bu növ su-elektrik stansiyalarının, körpülərin və digər obyektlərin metal konstruksiyalarında yuvalama düşərgələri yaradır. Kserofit (kolluqlar, seyrək meşəliklər, dağ bozqırları) bitkilərə malik dağətəyi ərazilərdə (dəniz səviyyəsindən 500-600 m hündürlükdə) nisbətən az sıxlıqla yayılmışlar.

Qeydə alınan 30-dək yuvalama düşərgəsinin 22-si məhz belə sahələrdə yerləşir. Düzənlik ərazilərə meyl etməsinə baxmayaraq, Qəbələ, Şərur, Culfa rayonları ərazilərində dəniz səviyyəsindən 500-600 metr hündürlükdəki meşəsiz, kolluqsuz dağların qaya və yarğan yarıqlarında, kiçik kahalarında da yuvalayırlar.

Bu növün ən iri yuvalama düşərgələrinin heyvandarlıq fermalarında yerləşməsinə əsas səbəb, ərazilərə çoxlu sayıda siçanabənzər gəmiricilərin və iri həşəratların toplanmasıdır. Çünkü, bu növün yuvalama koloniyasının sayca böyük-kicikliyinə, yuvalama məhsuldarlığına (hər yuvaya düşən balanın sayı və salamat qalması) yem bazası və qidalanma obyektlərinin növ tərkibi mühüm təsir göstərir.

Bu ərazilərdə müxtəlif stasiyalarda yuvalayırlar. Bəzi koloniyalar şəhərlərin (Ağcabədi, Kürdəmir, Mingəçevir, Zərdab), kənd və məntəqələrin (Dizə, Qarabulaq, Varvara, Ceyrankeçməz, Müsüslü, Açıdərə, Xəzər və s.) ətrafında (0,5-1 km aralıda), digər antropogen landşaftlarda isitifadə olunan və ya köhnə istifadəsiz binaların, heyvandarlıq fermalarının damında yuvalayırlar. Qeydə alındığımız yuvalama düşərgələrinin 11-i mal-qara və toyuq fermalarının tikililərində, 7-si qaya və yarğanlarda, 6-sı köhnə iri binaların əlverişli yerlərində, 3-ü ağaclarда, 1-i körpü altında, 1-i dəmir elektrik dirəyində, 1-i isə Varvara su bəndinin üstündəki dəmir konstruksiyalı qurğuda yerləşir.

Çöl muymulunun yerləşməsinə yem bazasından başqa, dəniz səviyyəsindən hündürlük və açıq landşaftların çoxluğu da mühüm təsir göstərir. Məhz bu səbəblərdən növün meşə və yüksək dağ landşaftlarında yuvalaması adətən qeydə alınır. Ancaq nadir hallarda yüksək dağ zonalarında (məsələn, may ayında

Babadağda, 2000 m hündürlükdə) uçuşda bir neçə fərd bizim tərəfimizdən qeydə alınmışdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan şəraitində koloniyalar minimum 4, maksimum 40 yuvadan ibarət olur. Bizim tərəfimizdən yuvalama məhsuldarlığı 160 yuva üzərində öyrənilmişdir. Qəbələ, Qobustan, Siyəzən, Mingəçevir, Kürdəmir rayonları ərazisindəki 6 koloniyanın 160 yuvasında aparılan müşahidələr zamanı 94 yuvada 3, 31 yuvada 2, 16 yuvada 5, 9 yuvada 4, 6 yuvada 6 və 4 yuvada 7 yumurta qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi, Azərbaycan şəraitində bu növün yuvalarında yumurtaların minimal sayı 2, maksimal sayı 7 ədəd təşkil edir. Yuvalama məhsuldarlığı hər yuvaya 1-2,9 bala təşkil edir. Yuvalarda mayalanmamış yumurtalara da rast gəlinir. Ölmüş balalara, daha çox yumurta qoyulmuş yuvalarda və bala çıxımının ilk 10 gündə rast gəlinir ki, buna səbəb, valideynlərin yuvadakı bütün balaları tələb edilən səviyyədə yedizdirə bilməməsidir (Kərimov, Talibov, 2008; Kərimov, Talibov, çapda).

5.2. Azərbaycanda çöl muymulunu qeydə aldiğımız yuvalama düşərgələri.

1. Ağdaş rayonu Nemətabad kəndinin ərafındaki kanal boyu əkin sahəsində, çoxalma dövrünün əvvəlində sıçanabənzər gəmiricilərlə qidalanan 18 fərd qeydə alındıq. Yaxınlıqdakı köhnə ferma damında yuvalama düşərgəsində (quru ekskrement, tüklər, yumurta qabıqları bunu təsdiq edir) kürtyatma hələ başlamasa da, ötənilki yuvaları və quşların hazırkı sayını nəzərə almaqla bu koloniyada 7-8 yuvalayan cütün olmasını təxmin etmək olar.

Həmin rayonun Ərab Ocağı kəndi ətrafında Türyançay qoruğu sərhəddində qayalıqda yuvalama

düşərgəsi aşkar olundu. İyul ayının əvvəlində yetkin fərdlərin sayı təqribən 30-35 idi.

2. Ağsu rayonu Gəraybəyli kəndindən 1 km aralıda, dağ ətəyindəki taxıl zəmisinin ortasında, dəmir elektrik dirəyində 8 yuva (yəni 8 yuvalayan cüt), çoxalmanın sonunda isə 29 fərd qeydə alındı. Bu o deməkdir ki, düşərgədə yuvalama məhsuldarlığı hər yuvaya 1,6 bala təşkil edir. Burada yem bazasını əsasən heyvan fermasında və taxıl zəmisində olan çoxlu siçanabənzər gəmircilər (torpaqda olan çox sayıda yuva bunu təsdiq edir) və çeyirtkələr təşkil edir.

3. Ağcəbədi rayonu Taxtakörpü məntəqəsindən 2 km şimal-qərbdə, Qarqar çay su qovşağında köhnə tikilinin damında 20 yuva. Balaların intensiv yemləmə dövründə 20 yuvadan (yuvalayan 20 cüt) təşkil olunmuş koloniya üzərində və ətrafında uçuşan 30 fərd qeydə alındı.

4. Ağcəbədi rayonu Taxtakörpündən 2-3 km aralı, Zərdab istiqamətində köhnə kökəltmə ferması kompleksinin 10-dək binalarında 31 yuva. Balanı yuvada yemləmə dövründə koloniya üzərində 62 fərd uçuşurdu. Koloniyanın 30-31 yuvalayan cütdən ibarət olduğu müəyyən edildi.

5. Ağcəbədi rayonu İkinci düşərgə adlı sahədən 2-3 km şimal-qərbdə köhnə ferma binasında 15 yuva. Balanı yemləmə dövründə koloniya ətrafında 34 fərdin uçuşu qeydə alındı.

6. Ağcəbədi rayonu Üçüncü düşərgədən 7-8 km aralıda samandan tikilən tövlələrdə 10 yuva və ferma üzərində 26 fərdin uçuşu qeydə alındı. Ətrafda mal-qara otarılan ərazidə siçan yuvalarının olması qidalanma sahəsinin olduğunu göstərir.

7. Ağcəbədi şəhəri mərkəzində köhnə istifadəsiz kinoteatr binasının damında 10 yuva və bina üzərində 14

fərdin uçuşu qeydə alındı. Belə güman olunur ki, fəndlərin mərkəzdə ov etməsi mümkün olmadıqından şəhər ətrafında ov edirlər, buna görə də koloniya sahəsində az fərd qeydə alındı.

8. Bərdə rayonu Dördüncü düşərgədən 10-12 km şimal-qərbdə yoldan 150-180 m kənarda köhnə ferma binası. 30 yuva olan koloniya. Balaları yemləmə dövründə yuva ətrafında və uçuşda 63 fərd qeydə alındı.

9. Qızılıağac qoruğu. Xəzər məntəqəsi (Biləsuvardan gedən yol) Köhnə ferma, istifadəsiz məktəb və yaşayış binası damında yerləşən 3 koloniyada 39 yuva qeydə alındı. Çoxalmanın sonunda (27 iyul) balalarla birlikdə fəndlərin sayı 156-ya çatdı. Yuvalama məhsuldarlığı ən azı 2 bala təşkil edir.

10. Qəbələ rayonu Kurd kəndindən 2-3 km cənubda heyvandarlıq fermasının damında 15 yuva və buradan 1-2 km aralıdırkı yarığanda (Türyançay qoruğunun Göyçay sahəsinin sərhəddində) 17 yuva aşkar edildi. Çoxalmanın sonunda hər iki koloniyada balalarla birlikdə 128 fərd qeydə alındı. Hər iki koloniya birlikdə 32 yuvalayan cütən ibarətdir. Yuvalama məhsuldarlığı hər yuvaya ən azı 2 bala təşkil edir.

11. Qəbələ rayonu Qarabulaq kəndi ətrafindakı çay sahilindəki qayada təqribən 14-15 yuva olan (bəzisini görmək mümkün deyil) koloniya. Kürtyatma dövründə yuvalarda və koloniya ətrafında 32 fərd qeydə alındı. Ətrafdakı zəmidə, mal-qara otarılan otlaqda külli miqdarda iri həşəratlar və siçan yuvaları vardır. Bu ərazilərdə fəal qidalanma müşahidə edildi.

12. Qobustan rayonu Ceyrankeçməz məntəqəsi, ferma yaxınlığında körpü altında 4 yuva qeydə alındı. 2007-ci il 8 aprelədə ətrafda uçuşda və dirəklərdə oturmuş 40 fərd qeydə alınsa da yuvalarının yerini müəyyən edə bilmədi. Köç yolu olan bu ərazidə 29 iyulda 35 fərd, 28

avqustda 12 fərd qeydə alındı. Görünür, apreldə qeydə alınan yaşılı 40 fərdin müəyyən hissəsi artıq avqust ayının sonunda köcmə ilə əlaqədar ərazini tərk etdiyindən sayıları azalmışdır. 2007-ci il 5 oktyabrdə elektrik dirəklərində oturmuş və köçə hazırlaşan 15 cavan fərddən ibarət dəstə qeydə alındı. Körpü altındaki kiçik koloniya 4 yuvalayan cütdən ibarətdir.

13. Qobustan rayonu Ceyrankeçməz məntəqəsi, fermaların yaxınlığında istifadəsiz binanın damında 8 apreldə 10 yuva, 22 fərd, 5 oktyabrdə isə 35 fərd qeydə alındı. Populyasiya 10 yuvalayan cütdən ibarətdir. Bu koloniyada yuvalama məhsuldarlığı ən azı, orta hesabla hər yuvaya 1,3 bala təşkil edir.

14. Qobustan rayonu Acıdərə məntəqəsi. Köhnə istifadəsiz yaşayış və ferma binalarında 27 yuvadan ibarət koloniya yerləşir. 2007-ci il 29 iyulda fermada və ətrafindakı yol boyunca olan dirəklərdə cavanlarla birlikdə 120 fərdin toplaşlığı qeydə alındı. Oktyabrın 5-də Acıdərə məntəqəsi ətrafında elektrik dirəklərində 55 cavan fərd qeydə alındı. Acıdərə-Ceyrankeçməz ərazilərdə bu qədər cavan fərdin toplaşması həmin ərazidə koloniyaların köç etməsi üçün dəstə-dəstə miqrasiya yoluna toplaşdıqlarını göstərir. Oktyabr ayında sayın azalması quşların tədricən uçub getmələri ilə əlaqədardır. Hər yuvaya orta hesabla 2,4 bala düşür.

15. Kürdəmir-Ağsu yolu, Girdiman çayının sahili. Körpünün solunda elektrik dirəklərində oturmuş 22 fərd qeydə alınsa da yuvalama düşərgəsini aşkar edə bilmədik. Ancaq bu ərazidə yuvalama düşərgəsinin yerləşdiyini təxmin etmək olar.

16. Zərdab rayonu Biçaqcı kəndi ətrafi, Kürün sol sahili. Sağ sahildə ferma olsa da yuvalama düşərgəsi ağaclarда yerləşir. Bu ağaclarда rast gəldiyimiz ilk düşərgə idi. Yol bənd üzərindən keçir. Yaşlı qovaq

ağacları üzərində 2007-ci il 18 iyunda 30 fərd qeydə alındı. Ağaclardakı koloniya 15 yuvadan ibarətdir. Bunu 4 saatlıq müşahidə zamanı quşların ağaclardakı yarıqlara girib-çıxması və orada qalması müddəti ilə müəyyən etdi.

17. Zərdab rayonu. Əvvəl göstərdiyimiz düşərgədən kənar tuqay meşəsi qalıqlarındakı qovaq ağacı koğuşlarında təqribən 1415 yuva qeydə alındı. Kürtyatma olduğundan koloniya ətrafında cəmi 15 fərdin ucuşu qeydə alındı. Bənddən 150 m məsafədə tövlə yerləşir.

18. Zərdab rayonu Bıçaqçı və Kotavan kəndləri arasında, Kür qırığı meşə qalıqlarındakı qovaq ağaclarında təqribən 9-10 yuva müşahidə etdi (17 iyun). Ağaclar üzərində 19 fərdin ucuşu müşahidə edildi. İyul ayında burada 35 fərd qeydə alındı. Bu koloniyada yuvalama məhsuldarlığı hər yuvaya ən azı 1,5 bala təşkil edir.

19. Mingəçevir şəhəri ətrafındaki Varvara su bəndi. Bənd üzərindəki metal qurğularда 2006-cı il 15 aprelde 20 yuva, 42 fərd; 5 iyunda 28 yuva, 70 fərd; 2006-cı il 5 avqustda 20-dək yuva və 118 fərd qeydə alındı ki, bunun da 78-i bala idi. Populyasiya ən azı 28 yuvalayan cütdən ibarətdir. Koloniyada yuvalama məhsuldarlığı hər yuvaya təqribən 2.9 bala təşkil edir.

20. Sanqaçal terminalindən 2 km aralıda 200-300 m hündürlükdəki dağ yarğanında 4-5 yuvada torpaq üzərində kürtyatma qeydə alındı (6 iyun 2006 il). 10 fərdin ucuşu müşahidə edildi.

21. Siyəzən-Dəvəçi arasında yoldan soldakı dağda daş karxanası ərazisində qayalıqda 2006-cı il 29 mayda 20 yuva müəyyən edildi. 25 avqustda, çoxalmanın sonunda koloniyanın yaxınlığında 82 fərdin dirəklərdə oturması və ucuşu qeydə alındı. Populyasiya 20

yuvalayan cütdən ibarətdir. Yuvalama məhsuldarlığı hər yuvaya ən azı 2,1 bala təşkil edir.

22. İmişli r-nu. Sarıs u gölüñə gedən yolda Şərbət-Qobu sahəsində heyvandarlıq fermasında 10 yuva və balalarla birlikdə yuva üzərində uçusan 32 fərd qeydə alındı. Yuva məhsuldarlığı 1,2 bala təşkil edir.

23. Şamaxı rayonu. Çarxan kəndindəki toyuq fermasının üzərində və ətrafında 2007-ci il 16 iyunda 121 fərd qeydə alınsa da, çətin göründüyüündən yuvaların sayını tam əhatə edə bilmədik. Ancaq hələ kürtyatma olmasını və kiçik balaların yuvada olduğunu nəzərə alıb, çoxalmada iştirak edən fərdlərin sayına əsasən burada 50-dək yuvanın olduğunu təxmin etmək olar.

24. Culfa rayonu. Dizə kəndindəki Aydaşı dağı. 2006-ci ilin 26 mart, 8 may və 2007-ci ilin 30 avqustunda Aydaşı dağında 4 yuva və 12-14 fərd qeydə alındı. Ətrafda zəmi, otlaq sahələri, mal tövlələri və əkin sahələrinin olması muymulun yem bazasına malik olduğunu göstərir.

25. Şərur rayonu. Aşağı Yayıcı kəndinə çatmamış su anbarının sol tərəfində, 200-300 m hündürlüyündə olan dağda, 10 fərdin nigah rəqsləri qeydə alındı (23 mart 2006-ci ildə). Burada kiçik düşərgənin olması ehtimal olundu. Sonrakı ildə bu fakt təsdiq edildi.

26. Şərur rayonu. Aşağı Yayıcıdan Şahbulaq kəndinə gedən yoldakı dar zonada, 2 dağ arasında 80-100 m hündürlükdəki qayalı yamacda təqribən 15-16 yuva və 38 fərd qeydə alındı (23 mart 2006-ci il).

27. Acınohur gölü ətrafi. Səbətli çökəkliyində Donuz dağ silsiləsinin qərbindəki fermaların damında, 2006-ci il 12 mayda, çoxalmanın əvvəlində 11 yuva və 26 fərd qeydə alındı.

28. Biləsuvar rayonu. 2007-ci il 13 aprel Mahmudçala gölünün ətrafindakı palçıq və qamışdan

tikilmiş 2 fermanın damında 20 yuva və 46 fərd qeydə alındı. Ətrafda otlalar, taxıl zəmiləri, bostanlar yerləşir ki, müymulların burada qidalandıqlarını müşahidə etdik.

29. Kürdəmir rayonu, Müstəslü stansiyası. Dəmir yolundan 100-200 m aralıda istifadəsiz bina üzərində oturmuş 122 fərd qeydə alındı ki, bunlarında 60-ı yaşı fərd idi (2006-ci il 5 avqustda). Quşlar yuvaları tərk etdiyindən və yuvalar görünməz yerdə olduğundan onların sayını dəqiqləşdirə bilmədik. Ancaq yaşı fərdlərin sayına əsasən bu koloniyanın 28-30 yuvalayan cütdən ibarət olduğunu demək olar. Yuvalama məhsuldarlığı isə hər yuvaya ən azı 2 bala təşkil edir.

30. Qobustanın Qızıldaş, Korköz qəsəbələri ətrafında və digər ərazilərdə qeydə alınmaları onların burada yuvaladıqlarını deməyə əsas verir. Ərazinin relyefi piyada və maşınla hərəkəti çətinləşdirərək buradakı yuvalama düşərgələrinin aşkar edilərək, öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Çünkü, kommersiya məqsədilə həmin ərazilərdən bu quşların tutulub satılması haqqında şifahi məlumatlar vardır.

31. 2011-ci ilin may ayında Dərin Özüllər Zavodu- Sumqayıt yolunun Bakı Şamaxı yolu ilə kəsişməsinə 2-3 km qalmış iri ferma binalarının damında 15-20 cütdən ibarət yuvalama düşərgəsi qeydə alınmışdır.

32. 2011-ci ilin may ayında Əyriçay su anbarından təqribən 2-3 km cənubda ferma binalarının damında təqribən 10-15 cütdən ibarət yuvalama düşərgəsi qeyd edilmişdir.

33-41. Ölkənin Şimal-Şərqində 2 düşərgə Giləzi qəsəbəsində, 5 Siyəzən ətrafında və bir düşərgə Yenikənd ətrafında qeydə alınmışdır (2007-ci il).

42. Neftçala şəhərində iri yuvalama düşərgəsi 4 mərtəbəli binanın çardağında müşahidə edilmişdir (2007-ci il).

43-46. 2007-ci ildə Salyan rayonunda Kür çayı üzərində qurulan körpünün altında, Şorsulu kəndinə çatmamış köhnə zavod binasında, Şorsulu kəndinin evlərinin damlarında, “Şahdağ” restoranının qülləsində yuvalama düşərgələri qeydə alınmışdır.

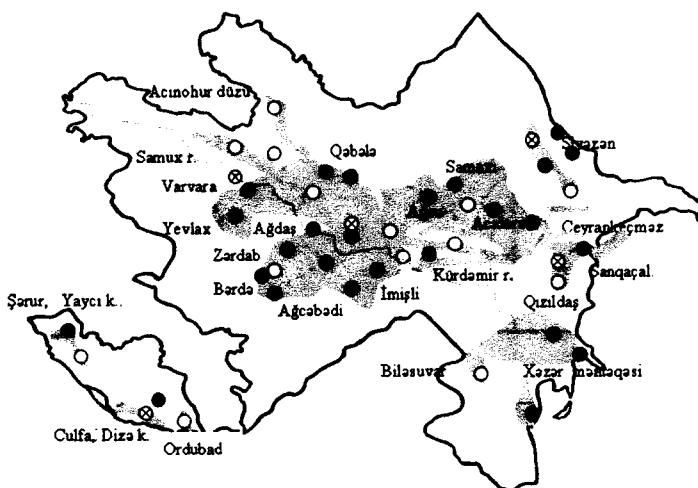
47-51. 2007-ci ildə Bərdə rayonu ərazisində Nəzirli və Məmmədli kəndləri ətrafında 4 düşərgə qeyd edilmişdir.

52. Ağsu-Kürdəmir yolunda dəmir yolunun üstündən keçən körpüdə 20-25 yuvadan ibarət yuvalama düşərgəsi qeydə alınmışdır (2007, 2008, 2009).

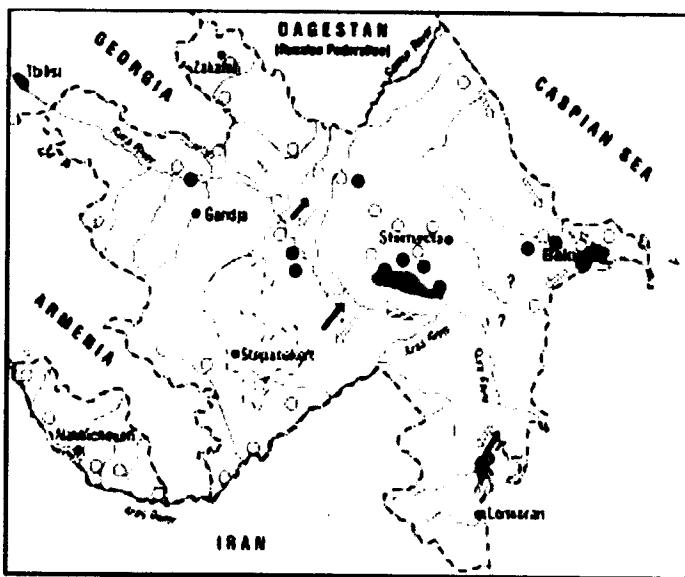
53. Şəki-Xaldan yolunun kənarında Suçma kəndinin yaxınlığında və onda 2-3 km Xaldan tərəfə yerləşən 2 köhnə fermada təqribən 10-15 cütdən ibarət 2 yuvalama düşərgəsi müşahidə edilmişdir (2011-ci il).

Xəritə 3.

Qeydiyyata aldiğimiz yuvalama yerlərinin xəritəsi.

- - yuvalama yerləri (bir və daha çox yuvalama düşərgələrindən ibarət), ○ - yayıldığı ərazilər,
- ⊗ - mənfi faktorlar qeydə alınır, O - qeydiyyata alınır və yuvalaması ehtimal olunur.

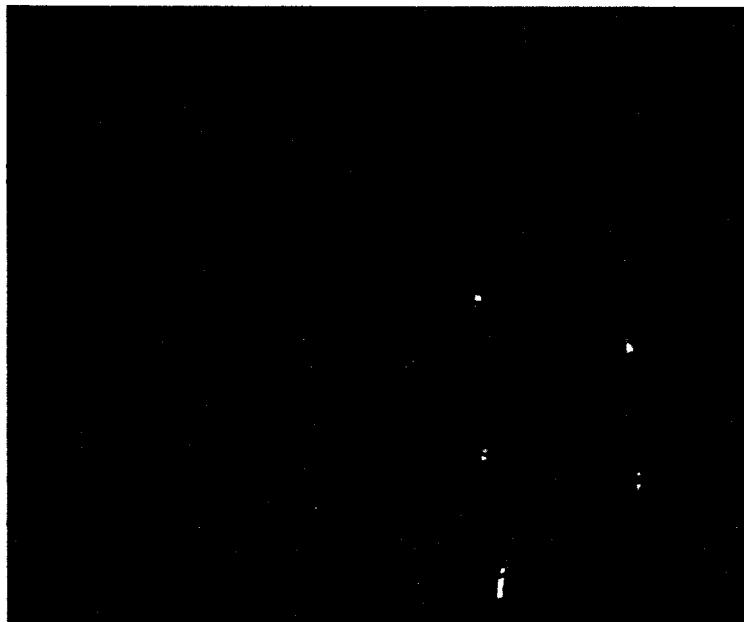
Xəritə ornitoloqların 1993-cü ilədək apardıqları işlərinin nəticələrinə əsasən Patrikeyev tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Şəkil 17-18. Çöl muymulunun ən adı yuvalama yerləri
(Varvara bəndinin metal qurğularında, Ceyrankeçməz
çayının üstündən qoyulan körpünün altında).

Şəkil 17. Çöl muymulunun ən adı yuvalama yerləri – fermada.

Şəkil 19. Çöl muymuluna xas olan toplantının bir hissəsi.

6. İMPERATOR QARTALI, LEŞYEYƏN VƏ ÇÖL MUYMULUNUN SAYINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Respublikanın ərazisində bu növlərin səmərəli mühafizəsinə və təbiətdə davamlı surətdə mövcudluğuna yardım etmək məqsədi ilə, bizim tərəfimizdən bu növlərə və onların yaşayış yerlərinə olan təhlükə mənbələri müəyyən edildi.

1. Imperator qartalına olan mənfi təsirlər özünü yuvalarının dağıdılmasında, balalarının yuvadan götürülməsində, onlara “zərərli” quş kimi atəş açılmasında, güclü küləklər nəticəsində balalarının yuvadan düşərək tələf olmalarında və yuvanın dağılmasında göstərir. Imperator qartalına belə mənfi təsirlər əsasən yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında və taxil zəmilerindəki ağaclarда, elektrik dirəklərində yuvalamaları ilə əlaqədardır. Buna görə də fermerlərə və yerli əhaliyə bu quşun əkin sahələrinə zərər vuran gəmiricilərin və zərərvericilərin tələf edilməsindəki rolları izah edilməlidir. Imperator qartalı Azərbaycanın Qırmızı Kitabına daxildir və bu növün təbiətdən hər hansı bir üsulla götürülməsi, ona ziyanın vurulması qətiyyən qadağandır və bunu edən şəxslər qanunvericiliyə uyğun olaraq cəzalandırılır.

2. Leşyeyən qartal əlcətməz yerlərdə yuvaladığı üçün yuvasına və balalarına olan təhlükə cüzdidir. Ancaq yırtıcılara qarşı qoyulmuş tələlərdəki zəhərli cəmdəkdən və ya onun hissələrindən istifadə zamanı tələf olması, tutulması, ona atəş açılması və yem bazasının azalması saylarına mənfi təsir edən amillərdəndir. Bütün yırtıcı quşlar kimi təsirlərə çox həssas olan və sayını gec bərpa

edən növ kimi, xüsusən də yüksək qorunma statusuna malik olduğuna görə bu növ də Azərbaycanın Qırmızı Kitabına tezliklə daxil edilməli və onun qorunmasına ciddi diqqət yetirilməlidir.

3. Çöl muymuluna aid qeydə alınan mənfi amillər: gəmircilərə, həşəratlara qarşı işlədirən zəhərlərdən tələf olma, zəhərlərdən istifadə nəticəsində yem bazasının azalması, “zərərli” quş hesab edilərək yuvalarının dağıdırılması, balalarının yuvadan götürülməsi, özlərinin və müqəvvvalarının zoomağazalara, kiçik heyvanxanalara, istirahət yerlərinə satılması və s. İbarətdir. Belə mənfi halları aradan qaldırmaq məqsədilə və bu quşun xeyirli (siçanabənzər gəmircilər, zərərli bəcəklər və çeyirtkənlərlə qidalanmaqla bitkilərə, əkin sahələrinə xeyir verirlər) olması barədə, onun yuvaladığı ərazilərdə əhali arasında ekoloji maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Bu növ Azərbaycanın Qırmızı Kitabına tezliklə daxil edilməli və qorunmasına ciddi diqqət yetirilməlidir.

NƏTİCƏLƏR

Aparılan tədqiqatlar Azərbaycanda ən azı 37 imperator qartalının yuvasının və təqribən 20-25 yuvalama ərazisinin olduğunu göstərir. Lakin bu rəqəmlər həqiqətdə olduğundan xeyli azdır, çünki bütün ölkə ərazisində tədqiqatlar hələ başa çatmamışdır. Alınan nəticələr imperator qartalının Azərbaycanda yuvalama populyasiyاسını təqribən 100-120 cüt olduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Bu növ aran və dağətəyi qurşaqlarda hündür (20-40 m) ağaclarда, əsasən qovaq və ya palid növlərində, təqribən 18-35 m hündürlükdə ağacın ucundan 5-10 m aşağı hissədə iri budaqların haçalanın yerlərində yuva qurur və bu yuvanı illərlə istifadə edir. Bu növ ağacların kəsilməsindən, yuvaların birbaşa dağıdılmasından zərər çekir, lakin yetkin quşlara adətən böyük ziyan dəymir və onlar gələn ili başqa yerdə yuvalamanı davam edirlər.

Aldığımız nəticələr Azərbaycanda ən azı 80 cüt leşyeyənin yuvaladığını göstərir, lakin bəzi yerlərdə bu növün çox yüksək sıxlığa malik olduğunu və bəzi kəndlərin ətrafında 8-9 yuvanın aşkar edildiyini nəzərə alaraq, ümumi çıxalma populyasiyanın sayı təqribən 200-500 cüt qiymətləndirilə bilər. Leşyeyən alçaq və yüksək dağlıq ərazilərdə, dəniz səviyyəsindən 50-2200 m hündürlükdə dik təpələrin, dağ silsilelərinin, qayaların başında və ya ortasında kiçik mağaralarda, dəliklərdə, qaya çıxıntılarının altında və s. Kimi yerlərdə yuvalayır. Bu növə yuvalama vaxtı demək olar ki, bir ziyan dəymir və eksər hallarda bala yuvanı salamat tərk edir.

Çöl muymulu_əsasən düzən və kiçik miqdarda dağətəyi ərazilərdə 4-40 bəzən daha çox yuvadan ibarət yuvalama düşərgələri yaradır. Onların böyük eksəriyyəti mal-qara fermalarında, yaşayış məntəqələrinin, iri

binaların damlarında yuvalayır, bəzən yuvalar körpü altında, su-elektrik stansiyaların və elektrik xətlərinin dirəklərinin metal konstruksiyalarında yerləşir. Yuvalara kiçik miqdarda ziyan yalnız yuvalar nisbətən el çatan yerdə olanda uşaqlar tərəfindən dağıdırılması, yuva yerləşən binaların sökülməsi zamanı və s. Oxşar hallarda dəyir. Bü növün Azərbaycanda müasir sayı təqribən 1500-3000 cüt qiymətləndirilə bilər. Bizim 5-illik tədqiqatlar nəticəsində 800-1000 cüt təqribən 55-60 yuvalama düşərgəsində müəyyən edilmişdir.

Qeyd: işgal olunmuş ərazilərdə tədqiqat işləri aparmamışıq.

Ə D Ə B I Y Y A T

1. Məmmədov A.F. Naxçıvan MR və onun Mühüm Ornitoloji Ərazilərinin yırtıcı quşlar dəstəsi // AMEA-nın Xəbərləri. Biol. elmləri seriyası. Bakı: Elm, 2006, № 3-4, s. 85-91.
2. Məmmədov A.F. Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkı Mühüm Ornitoloji Ərazi kimi // Azərbaycan MEA Zoologiya İnstitutunun əsərləri. XXVIII cild, Bakı: Elm, 2006, s. 532-541.
3. Məmmədov A.F. İlandağ Mühüm Ornitoloji Ərazi kimi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: Tusi, 2007, №4, s.169-175.
4. Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ornitofaunasının taksonomik spektri. // AMEA-nın Xəbərləri. Biol. elmləri seriyası. Bakı: Elm, 2006, № 3-4, s. 85-91.
5. Məmmədov A.F. Nehrəmdağ Mühüm Ornitoloji Ərazi kimi AZ. 019, B2 // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan: Tusi, 2007, №4, 164-170 Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Arazboyu qurşağının ornitofaunası // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təb. və texn. Elmləri seryası. Naxçıvan: Tusi, 2010, №4, s. 173-179.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ornitofaunanın müasir vəziyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təb. Və texn. elmləri seryası. Naxçıvan: Tusi, 2010, №4, s. 169-173.
7. Mustafayev Q.T. Qızılquşkimilər Falconiformes). Azərbaycanın heyvanlar aləmi, III c., Onurğalılar. Bakı: Elm, 2004 s.280-294.

8. Mustafayev Q.T., Qəmbərov K.M. Qızılquşkimilər (Falconiformes) Azərbaycan faunası, VI c., Quşlar. Bakı: Elm, 1977 s.132-181.
9. Kərimov T.Ə., Talıbov Ş.T. 2008. Çöl muymulunun, qara və ağbaş kərkəslərin Azərbaycanda müasir arealları, yuvalama yerləri və sayları. Azərbaycan Zooloqlar Cəmiyyətinin əsərləri I cild, Bakı: "Elm", s.852-856.
10. Sultanov E.H., Kərimov T.Ə., Azərbaycan ornitofaunasından beynəlxalq konvensiyalara daxil edilmiş quş növləri. AMEA Zoologiya İnstitutunun əsərləri, XXVIII cild, Bakı: Elm", 2006, s.846-855.
11. Sultanov E.H., Kərimov T.Ə. Azərbaycan ornitofaunasından beynəlxalq konvensiyalara daxil edilmiş quş növləri. Bakı: Avrora, 2007, 108s.
12. Sultanov E.H, Kərimov T.Ə., Cabbarova A.F. İmperator qartalı. Bakı: Nağıl Evi, .2006, 52 s.
13. Sultanov E., Kərimov T., İsayev Ş. Ornitoloji monitoring. Bakı: 2008, 32 s.
14. Xanməmmədov A.İ.1960. Naxçıvan MCCR aviafaunasına dair. Azərbaycan EA Zoologiya İnstitutunun Elmi Əsərləri, 21 cild. Bakı: Elm, 1960, s. 1-27.
15. Patrikeev M., Wilson M. 2000. Important Bird Areas in Europe-Azerbaijan. BirdLife Conservation № 8, vol.2.
16. Patrikeev M. 2004. The birds of Azerbaijan, Pensoft Publishers, Sofia-Moskva, 320 p.
17. Абуладзе А.В. 2001. Степная пустельга в Грузии. Актуальные проблемы изучения и охраны птиц: восточной Европы и сев. Азии. Мат.Межд. конф.,Казань, с.25-26.

18. Богданов М. Н. 1879. Птицы Кавказа // Труды общества естествоиспытателей при Императорском Казанском Университете. – Казан, т. У111, вып. 4-188с. (Кавказский орнитологический вестник. Ставрополь-2006, с.326-328).
19. Бурчак-Абрамович Н.И. , Гамбаров К.М. 1961. К изучению природы Гобустана. Известия Азерб. Гос. Университета, сер. Биол., т. 3, с. 35-40.
20. Виноградов В. В., Чернявская С. И. 1965. К орнитофауне Боздага. Тр. Заповедников Азербайджана Вып.1. М., с.174-177.
21. Гамбаров К. 1954. К авиафайне южных склонов Большого Кавказа и прилегающих территорий. Труды Института Зоологии АН Азербайджанской ССР, т.17.
22. Гамбаров К. 1975. Птицы Мингечаурского водохранилища. Данные по фауне и экологии наземных позвоночных. Елм, Б., с.217-236.
23. Радде Г. 1884. Орнитологическая фауна Кавказа. Систематическое и биологическое описание Кавказских птиц. Тифлис.
24. Дементьев Г.П. 1951. Отряд хищные. Птицы Советского Союза.т.1. Москва-Ленинград.
25. Динник Н. 1886. Орнитологические наблюдения на Кавказе // Тр. Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей- Санкт-Петербург, т.17, вып. 1.с. 260-378.
26. Дроздов Н.Н. 1965. География летнего населения птиц в избранных ландшафтах Азербайджана, Орнитология, вып 7.

27. Ляйстер А.С., Соснин Г.В. Авифауна Армении, Ереван, 1942.
28. Мустафаев Г.Т. 2004. «Соколообразные», Животный Мир Азербайджана, т. III, Позвоночные, с. 301-315.
29. Мустафаев Г.Т., Ханмамедов А.И. 1965. Материалы по распространению некоторых птиц, гнездящихся колониями или небольшими группами в Нах. АССР, Уч. Записки АГУ, сер. Б.н.
30. Мустафаев Г.Т., Ханмамедов А.И. 1968. Материалы по экологии сухопутных птиц Северо-восточного Азербайджана. Известия АН АзССР, сер. Биол., №5, с. 43-50. №1, с. 9-14.
31. Мустафаева Р.Г. 1977. Материалы по биологии малоизученных горных птиц Закатальском заповеднике // Тр.Заповедников Азербайджана, Баку: Азернешр,1977, с.64-91.
32. Серебровский П.В. 1925. Результаты орнитологических наблюдений в Закатальском крае Закавказья в 1916 году. Новые Труды Московского Общества испытателей Природы, т. 18, часть 2.
33. Сатунин К.А. 1907. Птицы Кавказского Края. Тифлис.
34. Сатунин К.А. 1912. Систематический каталог птиц Кавказского края. Труды Русского Географического Общества, том. 28., ч. 2. Non-Passeriformes, 195 с.
35. Сатунин К.А. 1912. Фауна Мугани. Тифлис.
36. Султанов Э.Г., Керимов Т.А., Исаев Ш.А. 2007. Численность распространение и орнитогеографическое распределение степной

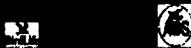
пустельги в Азербайджане. Птицы Кавказа: изучение, охрана и рациональное использование. Материалы научно-практической конф. Посвященной 25-летию Северокавказской орнитологической группы. Ставрополь 2007, с.113-116.

37. BirdLife International. 2004. Birds in Europe: population estimates, trends and conservation status. Cambridge, UK, (BL Conservation series No.12), 374.p.
38. www.rbcu.ru.information
39. www.Iucn.org

**ƏHALİNİN EKOLOJİ MARİFLƏNDİRİLMƏSİ
MƏQSƏDİLƏ, AZƏRBAYCAN ORNİTOLOJİ
CƏMIYYƏTİ TƏRƏFINDƏN NÖVLƏRƏ AİD TƏRTİB
EDİLMİŞ PLAKAT, BROŞÜRA VƏ BUKLETLƏR**

Oluşan Mənzərələrinə dair 1. təqdimat

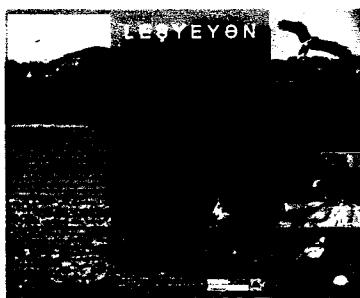
LESHEYƏN
Leptoptilos dubius

Dəmirəkənən yüksəkliklərdə, çəmənliliklərdə, çayırda, suyunda və məskənlərdə yaşayır. Dəmirəkənən yüksəkliklərdə yaşayır. Dəmirəkənən yüksəkliklərdə, çayırda, suyunda və məskənlərdə yaşayır.

1996-1997-ci illərdə 1000-1500 adət dəmirəkənən yüksəkliklərdə yaşayır. 1996-1997-ci illərdə 1000-1500 adət dəmirəkənən yüksəkliklərdə yaşayır.

LESHEYƏN
Leptoptilos dubius

Rufford

LESHEYƏN

LESHEYƏN

© AZƏRBAYCAN ORNİTOLOJİ CƏMİYYƏTİ

**İMPERATOR QARTALI, LEŞYEYƏN
VƏ ÇÖL MUYMULU
AZƏRBAYCANDA**

Texniki redaktor və kompyüter
tərtibatı: **Arzu Məmmədov**

Format 60X84 1/16.
Həcmi 5,0 ç.v. Tirajı 300 nüsxə.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.